

2 • 2013

REPORT

TÜRKMENISTANDAKY AÝALLAR: IKINJI SORTLY RAÝATLAR

Olar diňe eden-etdilige sezewar
bolmakda we kazyýet adylsyzlygyň
öňünde deňhukukly

NORWEGIAN HELSINKI COMMITTEE

Норвежский Хельсинкский Комитет

Основан в 1977 г.

Норвежский Хельсинкский Комитет (НХК) является неправительственной организацией, которая следит за соблюдением прав человека в соответствии с трактатами ОБСЕ в странах-членах ОБСЕ и способствует продвижению международных стандартов прав и свобод человека на национальном и международном уровнях. Деятельность НХК основана на убеждении в том, что документирование фактов и выявление нарушений, а также активное содействие гражданского общества развитию уважения к правам и свободам человека помогают государствам защищать права граждан как внутри страны, так и во всем мире.

В своей работе НХК основополагается на международных соглашениях по правам человека, принятых Организацией Объединенных Наций, Советом Европы, Организацией по Безопасности и Сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), в том числе на Хельсинкской Декларации от 1975 года.

Деятельность НХК распространяется на страны Европы, Северной Америки и Центральной Азии. НХК является политически независимой организацией и действует вне зависимости от того, какую идеологию или политическую сторону поддерживают правительства этих стран.

Как мы работаем?

Контроль за соблюдением прав человека и отчетность

Посредством мониторинга и публикации отчетов о проблемных ситуациях с правами человека в отдельных странах НХК информирует общество о существующих нарушениях. НХК уделяет особое внимание гражданским и политическим правам, включая основные принципы свободы выражения мнения, свободы религии и убеждений, права на мирные собрания и свободы ассоциаций. Тщательное изучение ситуации непосредственно в местах выявленных правонарушений и тесное сотрудничество с ключевыми представителями гражданского общества являются основными методами работы НХК. Комитет имеет обширный опыт наблюдения за выборами, регулярно направляя миссии наблюдателей в различные страны в течение последних двух десятилетий.

Поддержка демократических процессов

Путем обмена знаниями и предоставлением финансовой поддержки, НХК способствует развитию независимого гражданского общества и общественных институтов, а также свободных средств массовой информации. Хорошо функционирующее гражданское общество является предпосылкой и непременным условием для становления демократии..

Образование и информация

С помощью программ обучения и предоставления информации о демократии и правах человека, международном праве и межкультурном взаимопонимании мы стараемся привлечь внимание к проблеме нарушения прав человека. НХК ставит своей целью воздействие как на общественное мнение, так и на позицию правительств в вопросах соблюдения прав человека.

Международные процессы

Как и в случае с образовательными проектами, НХК стремится влиять на правительства и международные организации посредством участия в международных процессах, встречах и конференциях с тем, чтобы права человека стали для них приоритетом.

Mazmuny:

I	Giriş	3
II.	Teklipler	7
III.	Konstitusion, kanunçylyk we institusional ölçegleri	11
IV.	Stereotipler we heläkleyji iş tejribeler.....	14
V.	Aýallara görkezilýan zorluk.....	22
VI.	Milletlilik.....	26
VII.	Işe ýerleşmeklik	28
VIII.	Saglyk.....	36
IX.	Maşgala durmuşy we nika.....	44
X.	Syýasata gatnaşygy	47

I Giriş

Merkezi Aziýa sebitiňdäki döwletleriň biri, 5 milliona golaý ilaty bolan Türkmenistan 488 000 inedördül kilometr meýdany eýeleýär. Günbatar tarapda Hazar deňzine, günortasynda¹ beýik bolmadyk daglara direlýan Garagum çöli ýurduň 80% meýdanyny tutýar. 2007-nji ýyldan bäri ýurda prezident Gurbanguly Berdimuhamedow ýolbaşçylyk edýär, ol 2012-nji ýylda halkara guramalar tarapyndan gözegçilik edilmedik saýlawlarda 97% ses alyp, ýañadandan prezidentlige saýlandy.

Ýurtdaky bar bolan ummasyz köp gaz ätiýaçlyklary prezidente garyp ýaşayan ilatyň üstünden berk gözegçilik etmegine, adamlaryň gidim-gelimine çäklendirmeleri girizmegine, jeza çärelerini kollektiwleýin ulanmagyna mümkinçilik döredýär. Erkek adamlara degişli bolan bu çäklendirmeler, aýallara-da degişli. Şol bir wagtyň özünde-de, aýallar öz durmuşynda gadymy döp-dessurlary, aýallaryň garşysyna edilýan zorluk we maşgaladaky zorluk baradaky kanunçylygyň kämilsizligi we olaryň saglygyna zyýanly şertler bilen bagly bolan goşmaça kynçylyklar bilen ýüzbe-ýüz bolýarlar.

Eýran, Owganystan, Özbekistan, Gazagystan ýaly döwletler bilen serhetdeş bolan Türkmenistan, özüniň repressiw režimi bilen bu sebitiň içinde-de tapawutlanýar. The Economist žurnaly tarapyndan çap edilen demokratik derejesi (indeksi) boýunça Türkmenistan dünýäniň diňe baş² döwletinden öňe geçip, 161-nji orny Özbekistan bilen paýlaşýär. «Serhetsiz reportýorlar» guramasy metbugat azatlygynyň indeksi boýunça³ Türkmenistana 179 ýurduň içinde 177-nji orny berýär. Freedom House guramasynyň indeksi boýunça Türkmenistan 7 ball, ýagny iň ýaramaz görkezijini⁴ aldy.

Türkmenistandaky aýallaryň ýüzbe-ýüz bolýan çäklendirmeleriň aglabasy, Täjigistan ýaly, beýleki goňşy döwletlerde ýaşayan aýallaryň duş gelyän çäklendirmeleri bilen meňzeş. Emma ygtybarly statistiki maglumatlaryň bolmazlygy, raýat jemgyýetindäki islendik hereketiň garşysyna häkimiýetler tarapyndan zygiderli geçirilýan repressiw ýanamalar Turkmenistandaky ýagdaýa monitoring gözegçiligini gurnamak, ol ýagdaýa baha bermek ýa-da ony içinden gowulaşdyrmaga mümkinçilik berenok, bu bolsa öz gezeginde o ýerdäki ýagdaýy goňşy döwletlerdäkisinden hem has çylşyrymlaşdyrýär. Türkmenistan Sowet Soýuzy darganyndan soň dörän özbaşdak döwlet bolup, ol synçylyk (monitoring) geçirýän halkara hukuk gorajýy guramalar we toparlar üçin, hat-da gumanitar ugry boýunça iş alyp barýan guramalar üçin hem elýetersiz bolup galýar.

1 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html>

2 <http://www.eiu.com/Handlers/WhitepaperHandler.ashx?fi=Democracy-Index-2012.pdf&mode=wp&campaignid=DemocracyIndex12>

3 http://en.rsf.org/spip.php?page=classement&id_rubrique=1054

4 http://www.freedomhouse.org/sites/default/files/inline_images/Table%20of%20Independent%20Countries%2C%20FIW%202012%20draft.pdf

BMG-nyň aýallara garşy edilýan diskriminasiýaň ähli görnüşlerini ýok etmek baradaky Konwensiýasynda beýan edilen prinsipler Türkmenistanyň käbir kanunlarynda we hukuk namalarynda-da görkezilen. Olardan has soňkylary - 2008-nji ýylda kabul edilen ýurduň Konstitusiýasynyň täze redaksiýasy (19 we 20 maddalar), şeýle hem aýallaryň deňhukuklygy baradaky 2007-nji ýylda kabul edilen Döwlet kepillnamalarydyr.

Türkmenistan hökümeti 2011-nji ýylda⁵ BMG-nyň aýallaryň diskriminirlemesini ýok etmek baradaky Komitetine (GEDAM) özüniň hödürlän hasabaty bilen, 1996-njy ýylda Türkmenistan tarapyndan resmi taýdan ratifikasiýalaşdyrylan, aýallaryň diskriminirlemesiniň ähli görnüşlerini ýok etmek baradaky Konwensiýa laýyklykda⁶, öz üstüne kabul eden kanunçylyk, ýuridiki, edara ediş we beýleki geçirijen çäreleri äşgär etmeli. Bu Konwensiýa degişli bolan Fakultatiw protokolyňa⁷ Türkmenistan 2009-njy ýylda gol goýdy.

Bu hasabat türkmen hökümetiniň resmi hasabatyna⁸ garşy gelýär, çünki bu hasabat Türkmenistandaky aýallaryň gündeki durmuşyndan alynan anyk mysallara we real wakalara esaslanan. Bu hasabat ýurduň içindeki ýagdaýdan howatyrlanýan Türkmenistanyň birnäçe garaşsyz raýatlarynyň geçiren işiniň netijesidir. Olar öz işini gaty agyr şertlerde, häkimiýetler tarapyndan berk gözegçilik edilýan ýagdaýda alyp bardylar. Ýurtdaky oňlap, kabul edip bolmajak durmuş şertler barada dil ýaran ýa bolmasa dürli hukuk we beýleki kanun bozulmalary resmileşdiren her bir raýat Türkmenistanda hökümet tarapyndan repressiýalara we yzarlanmalara sezewar bolýar. Hökümetiň işine degişli bolan soraglary bermek we olara jogap almaklyk interwiýu alana-da interwiýu berene-de deňderejede howply, çünki bu ýurtda köpçülikleýin jezalandyrmak tejribesi giňden ulanylýar, bir maşgala agzasynyň aýdanlary üçin bütin maşgala yzarlanýar. Şu ýagdaýlary göz önünde tutup, biz bu hasabatymyzda öz maglumat çeşmelerimiziň atlaryny açmaýarys.

Deslapky barlag işleri Türkmenistanyň serhet çäklerinde, bar bolan netijeli halkara barlaglaryň sanynyň azlygyna we türkmen jemgyýetiniň hakyky durmuşyny suratlandyryp biljek döwlet guramalardan ýa-da resmi statistikadan ynamdar maglumatlary almaklyk juda çäklendirilen şertlerde geçirildi. Türkmenistan barada maglumat berýän halkara çeşmeler gaty az. Ýurduň häkimiýetleri ýurtdaky sosial-durmuş, ykdysady, demografik we ekologiýa ýagdaýy aýdyňlaşdyrýan statistikany elýeterli etmekde degişli iş geçirenok. Emma milli statistika ulgamyny 2010-2012-njy ýyllar aralygynda halkara ölçeglere (standartlara) geçirmeklik baradaky döwlet Maksatnamasy, ýakynda Türkmenistanyň rus dilindäki saýtynda⁹ ýurduň döwlet statistika baradaky komitetiň sahypasynyň peýda bolmagy, bu mesele boýunça halkara guramalar

5 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/G11/416/10/PDF/G1141610.pdf?OpenElement>

6 <http://www2.ohchr.org/english/law/cedaw.htm>

7 <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N99/774/73/PDF/N9977473.pdf?OpenElement>

8 Türkmenistanyň Komitete beren üçünji we dördünji kombinirlenen doklady <http://daccessdds.un.org/TMP/9225575.92391968.html>

9 Türkmenistanyň statistika boýunça döwlet Komiteti: <http://www.stat.gov.tm/ru/>

bilen hyzmatdaşlygyň ýola goýulmagy ýaly edilen käbir ädimler, ynamdar statistika maglumatlaryň ýakyn geljekde elýeterli boljagyna belli bir derejede ynam döredýär.

Häzirki wagtda statistika maglumatyň köp bölegi elýetersiz bolup, ýedi gulpuň aňyrsynda saklanýar. Şeýle bolsa-da Türkmenistanyň döwlet statistika komitetiniň ýokarda agzalan internet sahypasynda ya-da hökümet bilen ysnyşykly hyzmatdaşlyk edýän guramalaryň saýtlarynda käte belli bir statistiki maglumatlar peýda bolýar. Emma ol maglumatlara ynanyňlar az, çünki olar ýalan ya görnetin bezelen diýilip hasaplanýar. BMG-sy ýaly halkara guramalar özleriniň önde goýan maksatnamalaryny amala aşyrmak üçin türkmen hökümeti bilen hyzmatdaşlyk edýärler we köp halatlarda olar hökümet tarapyndan hödürülen statistiki maglumatlara bil baglaýarlar. 2004-nji ýylda BMG-nyň Ösüş Maksatnamasy (PROON) Müňýyllygyň Ösüş Maksatlary atly hasabatyna Türkmenistan döwleti tarapyndan berilen resmi statistika maglumatlaryna öz tankydy belliklerini çap etmäge mejbur boldy. Ol belliklerde “türkmen tarapyňyň görkezýän statistikasyny, resminama goşulmagy mümkin bolan, haýsy-da bir jedelli maglumatdan¹⁰ ýa beýannamadan bu guramany çetleşdirmek isleginiň bardygy” barada gürrüň edilýär. Döwlet tarapyndan berilýän statistiki maglumatlar köp halatlarda hakykatdan daşda durýar, ol maglumatlaryň ygtybarly seljeriş üçin peýdasy üjypsyz.

Şeýle şertlerde Türkmenistandaky aýallaryň durmuşyny ähli tarapdan şöhlelendirip biljek takyk görkezijileri (indikatorlary) almaklyk has hem kyn boldy. Ylmy standartlara

10 http://www.undptkm.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1283&Itemid=90

laýyk gelen staistikanyň, açyk we garaşsyz barlagy geçirmek mümkinçiliginiň hem bolmandygyny nazara alyp, bu hasabatdaky haýsydyr bir görkezijini şekillendirýän sanlary barlag iş tejribesiniň netijesinde gazanylan çaklama hökmünde kabul etmeli. Bu hasabatda berilýän sanlar, goterimler, pikirýöretmeler geçirilen meýdan barlaglara we interwiýulara esaslanýär we Türkmenistanyň paýtagty Aşgabatda, ýurduň beýleki sebitlerinde ýaşaýan 10 000-den gowrak aýal- gyzlaryň durmuşynda belli bir möhletlerde, hat-da bir ýylyň dowamyna çenli döwründe-de, belli bir ugurlar boýunça bolan ýagdaýlary hem hasaba alýar. Şonuň üçin bu hasabatyň takyklygyna baha berilende, taýarlyk döwründäki bolan agyr iş şertleri hem nazara alynmagy möhümdir.

Gynansakda, bu seljermäni geçirmegine batyrgaýlyk bilen gatnaşan türkmen aktiwistleri özleriniň şahsy howpsuzlyk meselesi sebäpli bu dokladyň tanyşdyrma çäresine gatnaşyp bilenoklar. Şonuň üçin olaryň toplan maglumatlarynyň we materiallarynyň esasynda düzülen bu doklady Norwegiýanyň Helsinki Komiteti (NHK) Türkmenistandaky ýagdaýa seretmek üçin BMG-nyň aýallaryň diskriminirlemesini ýok etmek baradaky Komitetiniň 53-nji sessiýasyna hödürledi. Soňra NHK bu hasabatdaky maglumaty ýañadan redaktirledi. Türkmen häkimiýetleri tarapyndan girizilen gadaganlyk sebäpli Norwegiýanyň Helsinki Komiteti ýurd içine girip, ol ýerde özbaşdak barlar işlerini geçirip bilmedi. Emma muňa garamazdan, biz hasabatdaky maglumaty ýurduň daşyndaky bar bolan çeşmeler bilen geçirilen duşuşyklar, interwiýular arkaly mümkin boldugyndan barlamaga, takyklatmaga, tassyklatmaga çalyşdyk.

II. Teklipler

Türkmenistanyň tebigy baýlyklaryna we güýçli depginde ösüp barýan gurluşyk bazaryna dünýä jemgyýeti tarapyndan bildirilýan gyzyklanmanyň artmagy bilen, türkmen häkimiýetleriniň repressiw iş tejribesine garşy bolan çäreleriň zerurlygy hem artýar. Belli bir derejelere ýetmek üçin, gepleşikleriň ön ýanynda türkmen häkimiýetlerine basyş görkezmeçlik gerek. Ýurt içinde, şahsy howpsuzlygy nazara alynan halatynda, bu çylşyrymly meseläni ýekelikde çözüp biljek käbir närazylyk bildirýan we garaşsyz bolan güýçler bar. Soňky iki onýyllygyň dowamynda raýat jemgyýetiniň aktiwistlerine, olaryň maşgalasyna, dostlaryna we tanyşlaryna garşy edilen repressiýalar we ýzarlanmalar ýurtda umumy dil ýarmazlyk düzgüniň döremegine öz täsirini ýetirdi. Ýurduň içindäki ýagdaýy üýtgetmäge ukyby bolan az sanly inisiasiwalary we başlangyçlar halkara guramalar tarapyndan çynlakaý kömege we goldawa mätäç.

Halkara jemgyýetçiligi tarapyndan türkmen häkimiýetlerine syýasy we ykdysady basyşlar edilende, bu ýurtda raýat aktiwistlerine garşy ulanylýan repressiýalary we gorkuzmalary belli bir derejede ýumşatmaga täsir ederd. Türkmen hökümetiniň aýallara garşy alyp barýan diskriminasiýa syýasatyny tankytlamakda, ýerlerdäki ýüzleý geçirilýan kosmetiki çäreleriň deregine hakyky real reformalary geçirmegini we aýallaryň ýagdaýyny gowulandyrmaklygyny talap etmekde halkara jemgyýetiniň pikiri has hem aktiwleşmelidir.

Aýallary goldamaklyga gönükdirilen ýörite maksatnamalary kabul etmekte, ösdürmekde we amala aşyrmakda türkmen häkimiýetleriň ymykly we çynlakaý işlemeleri zerur. Döwlet maksatly strategiýany, onuň mehanizmini, amala aşyryş tertibini ösdürmäge, şeýle hem aýallaryň hukuklaryny goramaga ýöriteleşdirilen edarany döretmäge borçlydyr. Şu günki günde bu ugurda ne häzirkiki bar diýilýan pudakara Geňeşi, ne-de Türkmenistanyň aýallar birleşigi bu roly ýerine ýetirýärler.

Türkmenistan özüniň tebigy resurslaryndan uly girdeji alýar. Döwlet emeldarlary we işewür şahslar kontraktlary we gelişikleri ýañadan bahalandyrmak ýoly bilen, süýdüň gaýmagyny iýýärler, ýagny olar artdyrylan pul serişdeleri öz kiselerine urýärler, şeýdip hem uly baýlyklara eýe bolmaga özlerine maý döredýärler. Göz üçin gurulýan köp sanly gurluşyklara döwlet tarapyndan göýberilýan äpet uly maliýe serişdeleriniň çykdajylary ýurduň býujetini bilbilniň ketegine öwürýär. Ol serişdeleri ilaty sosial taýdan goldamak maksatlar üçin ulanylsa, has netijeli bolardy. Jemgyýetçilik habar serişdelerinden alynan sözler, mysal üçin, “bu günki günde biziň ýurdumyzda umumy bahasy 48 milliard amerikan dollaryna barabar bolan 2227 sany binanyň gurluşygy alynyp barylýar”¹¹ diýilen sitata sosial reformalara gönükdirmeli uly möçberli serişdeleriň käbir emeldarlar we şahslar üçin elýeterlidigini aňladýar.

11 «Neýtralnyý Türkmenistan» gazetini, № 177-180, 09. 07. 2011-nji ýyl

Türkmenistanyň hökümetine:

- Durmuşyň ähli ugurlarynda aýallaryň diskriminasiýasyny ýok etmek baradaky talaplary hakykat ýüzünde berjaý etmek üçin oňaýly syýasy we ykdysady şertleri döretmeli;
- Aýallaryň hakyky ýagdaýyna baha bermek we bu ýagdaýyň gelejekdäki ösüşini synlamak üçin, aýal-gyzlaryň durmuşynyň ähli taraplaryna degişli bolan maglumatlary özünde toplanan ulgamy döretmeli;
- Aýallaryň deňhukuklygyny, olaryň diskriminirlemesini ýok etmekligini üpjün etmek, hukuk medeniýetini ösdürmek maksady bilen, hukuk gorajy edaralaryň wekilleri bolan kazylar, ýuristler, prokurorlar we polisiya işgärleri üçin, olaryň hünär derejesini ýokarlandyryan treningleri öz içine alýan, bilim maksatnamasyny işläp düzmeli;
- Erkekleriň we aýallaryň deňligini höweslendirmek, okuw maksatnamalary ösdürmek we aýal-gyzlaryň gönüden-göni ýa-da gytaklaýyn diskriminirlemegine ýardam edip biljek gender stereotiplere garşy göreşi güýçlendirmek maksady bilen, jemgyýetde informasion-düşündüriş çäreleri geçirmeli we mekdep okuw programmalaryny reformirlemeli;
- Sosial taýdan goragsyz gatlaklardan we milli azlyklardan bolan aýallaryň okuwa, bilime, işe we sosial taýdan dikelmekligine elýeterligini gowulandyrmak üçin, milli maksatnamany işläp çykarmaly;
- Aýallaryň diskriminirlemesine garşy göreşýän, olaryň hukuklary bilen bagly meseleler boýunça milli döwlet edarasyny, mysal üçin, aýallaryň deňhukuklygy boýunça ombudsmeniň institutyny döretmeli;
- Hökümete degişli bolmadyk guramalaryň işini düzgünleşdirýän häzirki kanunçylygy üýtgetmeli. Jemgyýetçilik, şol sanda aýallaryň hökümete degişli bolmadyk guramalary we daşary ýurduň kömegi bilen amala aşyrylýan taslamalary we maksatnamalary hasaba almakdaky bildirilýan talaplary ýumşatmaly;
- Aýallaryň arasynda telekeçiligi, olaryň biznese gatysmagyny ösdürmäge gönükdirilen kiçi we orta biznesi goldamak boýunça, şeýle hem telekeçilik bilen meşgullanýan aýallara mikrokreditleri bermek, olaryň bu ugurdaky işlere gatnaşygyny artdyrmak boýunça milli maksatnamany işläp düzmeli;
- Işsizlere kömek pullary tölemekligi, işsiz erkeklere we aýallara döwlet tarapyndan beýleki görnüşli sosial goldawy bermekligi, olaryň ýañadan okadyp taýarlamaklygyny öz içine alýan, iş üpjünçiligi baradaky milli maksatnamany işläp düzmeli;
- Aýallar üçin medisina hyzmatlarynyň elýeterli bolmaklygyny, ol hyzmatlary garyp zenanlara mugt edilmegini gazanmak üçin çäreleri görmeli, medisina işgärlerine aýallaryň we çagalaryň saglygyna degişli maglumaty ýygnamaga, olaryň saglyk ýagdaýyny gelejekde-de synlamaga, dürli bolan wakalar barada habar bermekligi rugsat etmeli;
- Aýallary zorluklardan ygtybarly gorajak, olara zerur bolan kömegi üpjün etmek hukuk mehanizmini döretmek üçin, öý zorluklar hakyndaky ýörite kanuny kabul etmeli we onda öý zorlugyny etmekde günäli bilinenlere garşy ulanylýan çäreleriň güýçlendirilmegini göz önünde tutmaly;

- Zorlugyň pidalary bilen işi ýola goýmak, olaryň bähbitlerini goramak we olara kömek etmek, şeýle hem zorluk bilen bagly jenaýatlaryň gaýtalanmazlygyny gazanmak maksady bilen, jenaýatçylyk bilen iş geçirjek hünärmenler, psihologlar we ýuristler üçin okuw treninglerini gurnamaly;
- Zorluklaryň pidasy bolan aýallara kömek bermek, şol sanda olar üçin abzallaşdyrylan merkezleri we ýatakhanelary döretmek bilen meşgul bolýan raýat guramalaryň ulgamyny döremegini we onuň giňeldilmegini höweslendirmeli;
- Prokuratura we İçeri işler ministrligi ulgamynda zorlugyň pidalaryna, şol sanda öý zorlugynyň pidalaryna, kömek bermek boýunça jogapkärçiligi bolan aýratyn düzümi döretmeli;
- Öň jelepçilik, neşekeşlik bilen meşgul bolanlaryň, sosial taýdan gowşak we goragsyz toparlarda bolan aýallaryň abraýyny ýañadan dikeldilmegine, olaryň ykdysady mümkinçiliklerini giňeltmäge gönükdirilen, şol sanda olaryň jemgyýete täzeden reintegrirleşme prosesini ýeňilleşdirýän toplumlaryň çemeleşmäni we alternatiw bilim ya-da ykdysady mümkinçilikleri hödürlemekligi öz içine alyan maksatnamany işläp düzmeli;
- Halkara hukuk goraýjy we gumanitar guramalara ýurda barmaga we olaryň ýurtda oňaýly şertlerde işlemekleri üçin zerur mümkinçiligi döretmeli;

Halkara jemgyýetine:

- Häkimiýetleriň aýallar babatdaky alyp barýan diskriminasion syýasatyny aç-açan tankytlamaly;
- Real reformalary, şol sanda aýallaryň ýagdaýyny gowulaşdyrjak, arza şikaýatlary kabul etmek we olaryň üstünde iş alyp barmak boýunça täsirli mehanizmi işläp çykarmaklygyny talap etmeli. Ýüzleý, göz üçin geçirilýän reformalara reaksiýa bildirmeli we olary tankyt etmeli;
- Aýallaryň hukuk meselesindäki progresse ya-da regresse (öňe gidişliklere ýa-da yza tesişliklere) milli we halkara derejede baha kesilende, berilýän statistiki maglumatlaryň kemterligini we olaryň peýdasyzdygyny Türkmenistanyň häkimiýetlerine düşündürmeli.

Türkmenistanda iş alyp barýan halkara kompaniýalara:

- Özleriniň Korporativ Sosial Jogapkärçiliginiň (KSJ) strategiýasyny düzenlerinde, adam hukuklaryny, şol sanda gender deňligini berjaý etmekligine ýardam bermeli, beýleki köp halkara guramalar üçin elýetersiz bolup durýan döwlet-de özleriniň geňtaňlykda bardygynyň jogapkärçiligine düşünmeli;
- BMG-nyň Global Sertnamasyndaky Prinsipleriniň¹², şol sanda 1-nji Prinsipdäki «Işewur tegelekler halkara derejede ykrar edilen adam hukuklaryny goldamaly we olara hormat goýmaly» diýlen talabyň, 2-nji Prinsipdäki «Işewur tegelekleriň adam hukuklarynyň bozulmalaryna gatnaşygy bolmaly däl» diýlen prinsipiň tarapdary bolmaly;

12 <http://www.unglobalcompact.org/>

- Türkmenistanda dünýä birleşigi tarapyndan ykrar edilen adam hukuklarynyň we azatlylarynyň berk çäklendirilýänligini, şeýle hem ol hukuklary we azatlyklary Ähliumumy Jarnama laýyk getirip bolmajagyny hasaba almak bilen, özleriniň ýerli we halkara hünärmenleri babatda adam hukuklaryna degişli bolan esasy talaplary berjaý edilşine pugta göz ýetirmeli we bu işi, meselem, garaşsyz profsoýuzlara kömek bermek ýa-da ýurda maýa goýumdarlaryň gelmeginiň dowam edilmeginde adam hukuklaryny berjaý etmekliginiň wajypdygyny nygtamak arkaly, amala aşyrmaly.
- Özleriniň biznes işleri öňe gitmegi bilen, Türkmenistandaky adam hukuklarynyň ösmegine hem-de kanunçylygyň ýokary tutulmagyna goşant goşmaly, hususanda, aýallaryň kompaniýaň işine gatnaşdyrylmagynyň we olaryň karýera-gulluk ösüşiniň zerurdygyny aýratyn nygtamaly;
- Kompaniýanyň esasy paýdarlary hökmünde daşary ýurtlaryň hökümeti çykyş eden halatlarynda, ol hökümetiň Türkmenistanyň adresine adam hukuklarynyň bozulmalary bilen bagly bildirilýän tankydy ýumşadyp biljek daşary syýasatyna öz täsirini ýetirmekden saklanmaly;
- Türkmenistanyň entek Gazyp alynýan Pudaklarda Aýdyňlyk Inisiasiwasy (IPTO) atly guramanyň¹³ agzasy bolmanlygyna garamazdan, bu guramanyň aýdyňlyk we korrupsiýa garşy prinsiplerini öňe sürmäge çalyşmaly.

13 <http://eiti.org/>

III. Konstitusion, kanunçylyk we institusional ölçegleri

Türkmenistanyň kanunçylygynda aýallary kemsidiji maddalar we kesgitlemeler ýok. Tersine, ondaky hukuk kesgitlemeler durmuşyň dürli ugurlarynda aýallaryň diskriminirlemesiniň ähli görnüşlerini ýok etmage, olaryň umumy goragly bolmagyna gönükdirilen. Kanunçylyk ähli çäreleri, şol sanda düzgünnamalaryň dürli bozulmalary üçin jogapkärçiligi hem öz içine alýar. Beýle hukuk düzgünnamalar köp kanunlarda, şol sanda ýurduň Konstitusiýasynda hem gaýtalanýar. Aýallaryň we erkeklerin deňhukuklygyna we jyns boýunça diskriminasiýany ýok etmäge gönükdirilen täze düzgünnamalar ýakynda kabul edilen «Aýallaryň deňhukuklygy baradaky döwlet kepillnamalary» hakyndaky Kanuna¹⁴ girizilen. Emma ýurduň köne we täze kanunlary iş ýüzünde ýagdaýy gowulandyranok. Ýurduň hakyky durmuşynyň we kanunlarda ýazylanlaryň arasyndaky bar bolan kontrast tapawutlygy göze ilerli.

Aýallaryň hukuklaryny goraýan kanunlar, olaryň azatlyklaryny we jemgyýetdäki deňliklerini üpjün etmektäki oňat ymtymalaryň we niýetleriň netijesi bolup, ýasama daşky görnüş döredýär. Häzirki syýasy we ykdysady ýagdaýy dykgata alanynda, göräýmäge, ol oňat niýetleriň amala aşmasy türkmen zenanlary üçin ýetip bolmajak ýaly bir zat bolup dur. Mysal üçin, ýurduň kanunçylygy gender deňligini gazanmaga, eneleriň we çagalaryň goragyny döretmäge, olaryň ösdürülmegine gönükdirilen döwlet maksatnamalary, şeýle hem bu işleri ýerine ýetirmek üçin çäreleri göz önünde tutýar¹⁵. Emma bu maksatnamalaryň we çäreleriň bardygyny eşidenleriň sany gaty az, şonuň üçin gazanylan anyk netijeleri gelejekde görmegimiz mümkin.

Döwletiň hödürlän dokladynda iki sany hukuk başlangyç suratlandyrylýar. Hakykat ýüzünde olar döwlet kepilleriniň iş ýüzünde ýoklygyny äşgär edýär. 2007-nji ýylyň 14-nji dekabrynda kabul edilen aýallaryň deňhukuklygy baradaky döwlet kepillnamalary belli bir derejede aýallaryň hukuklaryny kepillendirýär. Emma 2013-nji ýylda-da henize çenli aýallaryň deňhukuklygyny, eneligiň we çagalygyň gülläp ösmegini gazanjak, aýallaryň ösmegini we jemgyýetçilik guramalar bilen ýakynan hyzmatdaşlyk saklamagyny öňe sürmäge ýardam berjek döwlet maksatnamalaryň bardygundan hiç nyşan ýok.

Şeýle usulda prezident tarapyndan 2007-nji ýylyň 19-njy fewralynda döredilen hukuk goraýjy organlaryň üstünden ýazylan arza-şikayatlara seredýän döwlet Toparynyň döredilenligi we onuň işe başlanlygy hem aýdylýar. Emma şu güne çenli bu Toparyň düzümi, bitiren işi we gazanan netijeleri näbelliliginde galýar. Ilatyň aglaba bölegi beýle Toparyň bardygundan bihabar.

14 Aýallaryň deňhukuklygy baradaky döwlet kepillnamalary, № 154 – III, 14. 12. 2007-nji ýyl

15 Aýallaryň deňhukuklygy baradaky döwlet kepillnamalaryň 19-20-nji maddalary. № 154 – III, 14.12.2007-nji ýyl

Türkmenistanyň Zähmet baradaky Kodeksiniň 241-nji maddasy, Jenaýat Kodeksiniň 152-nji maddasy aýallaryň iş bilen bagly hukuklaryny kepillendirýär. Emma aýallaryň sosial-ykdysady ýadaýlaryny gowulandyrmaga gönükdirilen bu kanunlardaky düzgunleriň iş ýüzünde doly we dogry berjaý edilmegini gazanmak üçin anyk çäreler görülmeyär. Nika we maşgala baradaky Kodeksiniň 14-nji we beýleki maddalary-da iş tejribede berjaý edilmeýär.

Türkmenistanyň Jenaýat Kodeksi adama ýetirilen ähli (ujypsyz, orta we agyr) derejeli şikesler, urgylar, gynamalar, adam öldürmeler, zorluklar we töhmet üçin jogapkärçiligi göz önünde tutýär. Şol bir wagtda-da Jenaýat Kodeksde maşgala durmuşyndaky zorluklar barada düzgünnama ýok. Aýallara garşy zorluklar hakyndaky aýratyn kanun hem ýok. Maşgala hakyndaky Kodeksi maşgalaň we çaganyň bähbitlerini ileri tutup, çagalara fiziki we fiziologiki zyýan ýetirmekligi gadagan etse-de, aýallaryň durmuşdaýüzbe-ýüz bolýan zorluklary barada agzamaýar.

BMG-nyň Komitetiniň sessiýasyna hasabat taýarlamak işleriň çäginde, täze döredilen Pudakara geňeşiniň hökümete degişli bolmadyk guramalaryň giň toparyny gatnaşdyrandygy barada Türkmen hökümetiniň Hasabatynda maglumat bar. Emma hakykat ýüzünde bolsa bu seminarlara döwlet tarapyndan gözegçilik edilýän jemgyýetçilik guramalardan, ýagny Türkmenistanyň aýallar birleşiginden, Magtymguly adyndaky ýaşlar guramasyndan, Kärdeşler arkalaşygynyň Milli merkezinden başga hiç hili beýleki guramalaryň bu geçirildi diýilýän seminarlara gatnaşmaga çagyrylandygy ya-da olar habardar edilenligi barada hiç bir subutnama ýok. Aýallaryň diskriminirlemesiniň ähli

görnüşlerini ýok etmek meselesi boýunça, 2012-nji ýylyň oktýabr aýynda Ženewada BMG-nyň Komitetinde geçirilen diňleşiklerde bu barada sorag berilende, türkmen delegasiýasy gatnaşdyryldy diýilen haýsy-da bolsa beýleki, hökümete degişli bolmadyk guramalaryň atlaryny bir bada aýdyp hem bilmedi¹⁶. Şeýle hem Türkmenistanyň delegasiýasy garaşsyz diýilip görkezilen aýallar guramasynyň ýolbaşçysyny näme sebäpden Ženewadaky diňleşiklere ýurduň resmi delegasiýasynyň agzasy hökmünde gatnaşdyrylandygyny hem düşündürip bilmedi

Türkmen hökümeti ýurduň Aýallar birleşigini aýallara görkezilýän diskriminasiýa garşy göreş alyp barýan ýeke-täk gurama hökmünde görkezýar. Bu resmi birleşik dolulygyna hökümetiň gözegçiliginde bolup, hökümet hem-de BMG-nyň Ösüş Maksatnamasy (PROON) tarapyndan maliýelaşdyrylýar. Emma ýurduň aýal ilatynyň aglaba bölegi beýle guramanyň bardygundan habarsyz, habarly bolan zenanlara bu gurama tarapyndan maslahatlar ya beýleki görnüşli kömekler berilenok. Aýallaryň hukuklaryny goramaklyk ýaly ugurda işlemäge isleg bildiren haýsydyr bir gurama nämüçindir hökman resmi Aýallaryň birleşiginiň gol astynda işlemäge mejbur edilen.

16 Birneme soňra delegasiýanyň ýadyna Keýik ökara atly ýene bir guramanyň ady düşdi

IV. Stereotipler we heläkleyji iş tejribeler

Beýleki öňki sowet ýurtlaryndakysy ýaly, Türkmenistanda-da sowet ulgamynyň we sowet ykdysady modeliniň dargamagy bilen bagly bolan özgerişiklere köp erkekler uýgunlaşyp bilmediler. Önümçilik kärhanalaryň köpüsiniň ýapylmagy sebäpli, köp erkekler işsiz galdylar. Olar üçin şahsy durmuşyň maddy binýady ýitdi, ahlak esaslary bolsa yrandy. Olaryň öňki öwrenşen durmuş obrazy tamamlandy. Ýurduň içinde köp gymmatlyklara täzedan baha berildi, garyplyk we işsizlik artdy, medisina we durmuş hyzmatynyň hili pese gaçdy. Şeýlelik bilen, köp erkekler täze reallykda öz ornuny tapyp bilmediler. Maşgala we çagalar baradaky gündelik aladanyň esasy agramy aýallaryň gerdene düşdi.

Aýallar iki esse köp bolan iş ýüküni çekmeli bolular. Olar, birinjiden, maşgalanyň eklenjini esasy üpjün edijilere öwürdiler. Türme tussaglygynda saklanýan¹⁷ we işe ukyby bolanlaryň aglabasy erkekler. Tussag astynda bolup, olar öz maşgalasyny ekläp bilenoklar. Üstesine-de neşekeşleriň we arakhorlaryň hem aglabasy erkek adamlar. Hökmany bolan harby gulluk hem zähmete ýarawly bolan erkekleri zähmet bazaryndan gysyp çykarýar. Bu we beýleki ýagdaýlar erkekleriň arasyndaky ölüm derejesiniň¹⁸ ýokarlanmagyna öz negatiw täsirini ýetirdi. Bularyň netijesinde maşgala ekleyji erkekleriň sany, aýallara garanynda göze ilerlik azaldy. Ikinjiden, şol bir wagtyň özünde-de aýallaryň üstünden olaryň hemişeki öý işlerini etmek jogapkärçiligi aýrylmaýar. Aýallar çaga dogurýarlar, olara terbiýe berýärler, öý hojalygyny ýöredýärler, maşgala ojaşgyny saklaýarlar we maşgalanyň beýleki agzalarynyň hyzmatyny etmeli bolýarlar.

Türkmen maşgalasynda oğlanlary we gyzlary terbiýelemekde tapawutlyk belli bir derejede hemişe bolan. Gyzlar ýaşlygyndan hojalygy ýöretmek, öý işlerini etmek, nahar bişirmek, kir ýuwmak, el işlerini bitirmek, tikin tikmek, dokma dokamak ýaly işlere öwredilýarler. Olar haly we haly onümlerini dokaýarlar. Gyzlaryň aňyna, erkek oğlanlar bilen deňeşdirilende, olaryň ikinji derejeli durumdadygy baradaky pikir ýaşlykdan ornaşdyrylýar. Aýallaryň erkeklerden pesde durýanlygyny subut edýän şeýle düşüňjeler oğlanlaryň hem aňyna guýulýar. Şeýlelik bilen, gyzlaryň erkek kişilere, şol sanda öz deň-duşlaryna, uly agalaryna we olaryň dostlaryna tabyn bolmalydygy, olara ýaşlykdan öwredilýar. Şol wagtyň özünde-de, erkek oğlanlar köp halatlarda gözegçilikden boşadylyp, başyna göýberilýärler, olara islän zadyny etmäge rugsat berilýar we olar hojalygyň ähli işlerinden boşadylýarlar. Soňky döwürlerde erkek oğlanlaryň meýdan işlerine ya-da bazar söwdasyna gatnaşdyrylýanlygyna garamazdan, olaryň zähmetini gyzlaryň bitirýan işleri bilen deňeşdirip bolmaýar.

17 Türmelerde oturanlaryň sany barada Türkmenistan resmi maglumat bermeyär, enna anyk çeşmeler olaryň sanynyň 550-den 100 000 aralykdadygyny aýdýarlar, meselem, seret: <http://iwpr.net/report-news/turkmenistan-builds-new-model-prison>

18 Erkekler üçin 65.87 ýaş bu sebitdäki beýleki döwletderdäkisi ýaly pes dereje: <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html>

Beýleki goňşy ýurtlarda boluşy ýaly, her bir türkmen maşgalasynda-da turuwbaşdan gyz oglanyň iru-giç durmuşa çykyp, atasy öýünden gitjegine garaşylar. Onuň ykbaly öňünden kesgitlenen. Bu ýöne ýere däl. Türkmenlerde aýal-gyzlara bolan garaýyşy takyk suratlandyryň «ärsiz aýal eýersiz ata meňzär» diýlen nakyl hem bar. Şunlykda, durmuşa çykyp baran ýerinde gyzlar üçin aňsat we ýeňil bolar ýaly, olar öz ene-atasynyň öýünde ýaşlykdan şeýle terbiýe alýarlar. Beýle terbiýe berenlerinde, ene-atalar öz gyzlaryna agyr işleri hem etmäge mejbur edýärler. Türkmen zenanlary özüniň aglabasynda zähmetkeşligi, zähmete ukyplylygy, çydamlygy bilen tapawutlanýarlar. Bu gymmatlyklary olaryň aňynda mäkäm ornaşdyrmakda, hususan-da, maşgaladaky uly ýaşly zenanlaryň orny aýratyn, çünki türkmenleriň maşgalasynda ýaşy gartaşanlaryň abraýy hiç hili şübhä alynmaýar.

Maşgala durmuşyndaky bolýän käbir paradokslar türkmen aýallarynyň tabynlygyny suratlandyryýar. Meselem, eger aýaly çaga dogurup bilmeýän bolsa ýa-da diňe gyz çagany dogursa, onda onuň adamsy (öz düşünşi boýunça) onuň bilen nikany ýatyryp bilýär. Bu Türkmenistan üçin umumy hadysa. Aýal, türkmenleriň durmuşyna ornaşan ähli jemgyýetçilik kadalary we durnukly düzgünleri gyşarnyksyz berjaý edende-de, adamsynyň garaşýan isleglerini kanagatlandyrsa-da, beýle ýagdaý gaýtalanyp biler. Köp aýallar tä oglan dogurýança çaga dogurmasyny dowam etdirýärler. Mundan daşary köp erkekler, milli özboluşlygyň we däpleriň täsiri astynda, syrkawlan aýalyny aýyrmaklygy ya-da has ýaş we sagdyn aýala öýlenip, şol bir wagtyň özünde-de özüniň birinji aýaly bilen hem ýaşasmany hiç zatça hem görmeýärler. Sebäbi olar özüne hyzmat edip biljek aýala zerur bolan erkek diýip özüni saýarlar.

Şol wagtyň özünde-de aýal öz adamsyny taşlap ya-da ony ýaş we sagdyn erkek kişä çalyşyp bilmeýar. Beýle eden aýal il arasynda öz abraýyny pese düşüren, hiç hili sylaga mynasyp bolmadyk diýip hasaplanýar. Aýala bolan beýle garaýyş, onuň çagalarynda-da ýetýär. Abraýy pese düşen, ahlak taýdan arassa bolmadyk aýallardan dünýä inen çagalarynda türkmenler döp boýunça halamaýarlar, olary haramzada hasaplaýarlar. Bu bolsa ol çagalaryň geljekdäki ykbalyna hem täsirini ýetirýar. Hat-da öz garyndaşlarynyň we ýakyn hossaralarynyň arasynda-da beýle aýallardan bolan çagalar ýigrenilýar.

Şeýle durnukly stereotipler we garaýyşlar aýallaryň erkeklere bolan gatnaşygyny hem onuň maşgaladaky ornuny kesgitleýar. Beýle garaýyşlar özüni alyp barmak bilen bagly stereotipleriň esasy düzýär, maşgala ýöretmegiň beýle nusgasy (modeli) bolsa turuwbaşdan aýallaryň orny belli bolan jemgyýetdäki häkimiýet piramidasyň gurluşyny döredýär. Munuň şeýledigini Gurbanguly Berdimuhamedowyň “Gyzlar tikin tikmegiň, haly dokamaklygyn, nahar bişirmegiň, garaz, gelejekde öý hojalykçy üçin zerur bolan hünärleriň esaslaryny öwrenmelidir, oglanlar bolsa bag ekmeli, agaç ussaçylygy we beýleki kärleri eýelemelidir¹⁹” diýip, ýokary derejelerde eden beýanatlaryndan hem göz ýetirmek mümkin.

19 «Neýtralnyý Türkmenistan» № 192, 23.07.2011-nji ýyl

Ýokary okuw mekdeplerine giren gyzlar hem durmuşdaky şeýle garaýyşlaryň täsiriniň astynda bolýarlar. 2013-nji ýylyň 8-nji martynda Magtymguly adyndaky Türkmenistanyň ýaşlar guramasy uniwersitetlerde okaýan gyzlar üçin “Talyp gözeli” atly bäsleşigi geçirdi. Bu bäsleşikden reportaž beren Türkmenistanyň döwlet habar agentligi “bäsleşige gatnaşdyrylan gyzlaryň dürli tagamlary taýarlamakda, saçagy dürli işdäni açýan iýmitler bilen bezemekde görkezzen ukyplyry we ussatlyklary, edilen tanslaryň we egnindäki görmegeý owadan lybaslaryň üstüni ýetirdi”²⁰ diýip, mahabatlady.

Haýsy işi aýallar etmeli, haýsy işleri bolsa erkekler etmeli diýilen düşünje adamlaryň aňyna ýaşlykdan guýulýar. Muňa mysal hökmünde Aşgabadýň köp sanly gurluşyklaryny getirip bolar. Olarda diňe erkekleriň isleýanligi görünip dur. Erkekler tehniki işgärler hasaplanyp, gurluşyk taslamalaryň ýolbaşçysy, inžener bolup işleýärler. Şol wagtyň özünde-de aýallar tam süpürüji, gap-gaç ýuwujy, ofisiant bolup işe kabul edilýar. Mahlasy, syryp-süpürmek, ýuwmak, hyzmat etmek ýaly öýdäki bitirýan işlerini, aýallar jemgyýetde-de hem ýerine yetirýärler.

Aýallaryň köpüsi jemgyýetdäki beýle zähmet bölünşigi goldaýar we ony dogry diýip hasaplaýar. Ärleri olara we maşgala maliýe goldawyny berip durka, bu aýallar öý hojalykçy bolup oturmaga we etmeli işleri bitirmägerazy. Emma bäs barmagyň deň bolmaýşy ýaly, aýallaryň hem arasynda diňe öý hojalykçy bolup ýörmägerazy bolmaýanlary-da bar. Olar üpjün etmäge adamsy bolmadyk aýallar. Mysal üçin, olar äri ýogalyp, dul galan ýa-da ärleri türmede oturan, adamsy dereksiz neşekeş ya arakhor bolan ýa-da dürli sebäpler bilen durmuşa çykmaryk aýallardyr. Özlerini we maşgalasyny bu aýallaryň özleri eklemäge mejbur bolýarlar. Türkmen hökümeti öz raýatlaryna adatça gurluşyk ulgamyny eýelýan türkleriň ornuna gurluşyk bilen meşgullanmaga rugsat berip, belli bir derejede erkekler üçin iş orunlaryň sanyny artdyrdy. Şol wagtyň özünde-de aýallar üçin iş orunlary köpeltmek ýaly ýiti zerurlygy bolan mesele hökümeti aladalandyрмаýana meňzeýar.

Köp halatlarda häzirki ýagdaý SSSR-iň döwründe giň gerim alan aýallary emansipirmek syýasatynyň dowamy bolup durýar. Ol agzalan döwürlerde aýallara erkekler bilen deň derejede işlemäge, olar bilen deň aýlyk gazanç etmäge mümkinçilikler berilerdi. Ol döwürlerde aýlyk-gazanç, maşgala goldawy ýaly meselelerde, erkekleriň we aýallaryň arasynda nähili-de bolsa bir balans, deňagramlylyk gazanmaga çalyşylýardy. Muňa garamazdan, şol döwürde-de belli bir derejede zähmetiň gender boýunça bölünşigi bardy. Erkek adamlar esasan agyr we howply şertlerde, gijeki sagatlarda we kesgitlenen sagatlardan artykmaç hem işledilerdi. Aýallaryň köp bolan pudaklarynda-da ýolbaşçy wezipeleri erkekleriň eýelýan halatlary-da seýrek däldi. Zawoddyr fabriklerde, oba hojalyk pudagynda we beýleki aýal-gyzlaryň köp bolan kärhanalarynda bölüm we bölümçe müdürü, baş hünärmen ýaly wezipeleri hemişe erkekler eýelärdi.

20 «Ýaşlygyň we gözelligiň dabaralanmasy», http://turkmenistan.gov.tm/_eng/?id=1978 salyndy 25.03.2013.

Öňki döwürlerde-de häzirki döwürde-de jenaýatçylyk ugrunda ýönekeý ýerine ýetirijiler bolup, aýallar çykyş edýärler. Neşe söwdasy, jelepçilik we beýleki gaýry jenaýatlaryň ýarysyndan gowragynda hut aýallaryň gatnaşygynyň bardygy hem aýdylýar. Umuman alanynda-da, beýle jenaýatlara aýallar mesliginden ya-da gowylygy hantama edip baş goşanoklar. Häli şindi sowet döwründen bäri gelýän, ýagny jenaýat eden aýala, jenaýat eden erkege garanynda, has az jeza bermeklik ýaly köne däbiň uly rol oýnaýandygy duýulýar. Meselem, neşe gaçakçylygynda ýa söwdasynda gatnaşygy bolan aýalyň jezasy, şular ýaly jenaýata baş goşan erkek kişiň aljak jezasyndan has ýeňil boljagy gaty ähtimal. Köp halatlarda aýallaryň diňe aýal bolanlary üçin, olaryň garamagynda kämillik ýaşyna ýetmedik çagalaryň bardygy üçin, aýallar amnistiýa ýa günä geçişlige degişli edilýärler. Şonuň üçin beýle howply jenaýatlara erkekleriň özleri gönüden-göni gatnaşjak bolanoklar, olar bu jenaýatlara hukuk eden-etdilikden jebirlenýän aýallary çekýärler.

Aýallaryň hukuk durumynyň ygtybarsyzlygyny, paýtagtda we oba ýerlerde G. Berdimuhamedowyň äpet özgerişikler maksatnamasynyň çäklerinde geçirilen köpçülikleýin jaý ýyklyşyklar döwründe-de öz ornuny tapdy. Jaýlary ýykanlarynda, häkimiýetler ilat hakynda alada edenoklar. Olaryň maksady guruljak köp hatarly awtoýollar, bezelen hökümet binalary üçin ýer boşatmak. Jaýlary ýykylan adamlara hiç bir maddy kompensasiýa tölenmedi. Taze jaý edinmek üçin para bermelidigi hemmä

öňden mälim zat. Para-peşgeş bermediklere ýykylan jaýyň öwezine şäher merkezinden gaty uzakda, şaheriň eteginde ýerleşen köne ýaşayş gorundaky öýlerden otaglar berildi. Bu öýlerde düýpli abatlama işlerini geçirmezden ýasap bolanok.

Jaý bilen bagly meselede aýallaryň hukuk durumy olary erbet ýagdaýda göýär. Ärleriniň adyndaky ýykylýan öýlerde ýaşan, emma haýsy-da bolsa bir sebäp bilen ol öýlere ýazga durmadyk zenanlara, taze ýaşayş jaý berilen halatlarynda goşmaça inedördül metr ýasaýş meýdan bermeklik göz önünde tutulmaýar. Beýle syýasat döwlet tarapyndan alynyp barylýar. Öň laýyklykda, aýal öz adamsy bilen kanuny nikada dursa-da, ýöne onuň adyndaky jaýda ýazga durmadyk bolsa, ol aýala täze berilýan jaýda orun bolanok. Täze berilen jaýyň adamsyna we çagasyna degişli bolup, aýala bolsa degişli bolmaýan wakalara durmuşda köp duş gelinýar. Aýalyň öýde ýazga durmany ýaşanlygyna, onuň bu ugurda kemter hereket etmedigi sebäp bolmaýär. Käte döwlet emeldarlaryň ol aýaly propiska goýmakdan ýüz öwürmesi sebäp bolýar. Adamsy bilen bile bir öýde ýaşanlygyny tassyklamak we çykarylan çözüdi ýazga durulanda ulanmak üçin, aýallaryň arasynda kazyýete ýüz tutanlary-da boldy. Emma soňky döwürlerde beýle arza-şikayatlary kazyýetler kabul etmesini bes etdiler, ahyrky netijede bolsa aýallar propiskasyz galdylar.

Müňýyllygyň Ösüş Maksatlaryndaky berilen resmi maglumata garamazdan, 2004-nji ýyldan bäri talyp jaýlaryň arasynda aýal-gyzlaryň sany erkekleriň sanyna garanynda ep-esli kemelipdir. Ýurduň resmi maglumatlarynda 2010-2011-nji ýyllarda ýokary okuw jaýlarynda okaýan aýal-gyzlaryň sany umumy talyplaryň sanynyň 34 % tutupdyr. Şol wagtyň özünde-de, Yokary we ýörite orta mekdeplerde okaýan oglanlaryň sany, gyzlaryňka garanynda iki essedem köpdigi²¹ nygtalýar. Türkmenistanda ýokary bilim mugt, emma ýörite-orta okuw jaýlarynda okuw tölegli. Şol bir wagtyň özünde-de, berilýan paranyň möçberi köpelmegi sebäpli, bilim almaklyk gymmatlanýar. Bu günki günde okuwa girmek üçin bermeli paranyň möçberi onlarça müň amerikan dollaryna barabar boldy. Köp maşgalalar öz çagalaryny deňlik esasynda okadyp bilenok. Şol sebäpden okuw hakynda gürrüň açylanda, maşgalalarda erkek oglany okadanlaryny makul bilýärler. Üstesine uniwersitete giren ýagdaýda, oglanyň harby gulluk möhletiniň iki ýyldan bir ýyla çenli kemelmegi goşmaça amatlylyk bolup durýar.

“Meniň bir oglum, iki gyzym bar. Oglumy ýokary bilim almak üçin Ukraina göýberdim. Bir gyzym durmuşa çykan. Ikinji gyzym hem ýakyn wagtlarda durmuşa çykmakçy. Uly gyzym orta mekdebi tamamlandan soň, äre bardy. Hakykatdan bolsa ol 5-nji klasdan başlap mekdebe yzygiderli gatnamady, emma muňa garamazdan ol orta bilim baradaky diplomy eline aldy. 5-nji klasdan soň mekdebe barmak kime gerek? Okap, ýazyp, hasaby bilse boldugy bor-da, galany gyz maşgala üçin artykmaç. Häzir onuň iki çagasy bar, ol obada ýaşayar, öz öý işleri bilen gümra bolup ýör. Ikinji

21 Türkmenistanda Müňýyllygyň Ösüş Maksatlary: http://www.undptkm.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1283&Itemid=90

gyzymam, 18 ýaşy dolandan durmuşa çykarjak. Gyzlary okatmak nämesine gerek, olar barybir iru-giç durmuşa çykmaly, çaga dogurmaly, hojalygy ýöretmeli bolarlar. Okatmak bolsa arzan düşenok. Şonuň üçin olaryň okuwyna pul harçlamagyň zerurlygy ýok. Ogul hakynda gürrüň ýok, durmuşda bir derejelere ýeter ýaly, ony okatmaly, oňa ýokary bilim bermeli”. [Ady agzalmaýar], erkek adam, 45 ýaş.

Hökümetiň korrupsiýa bolan çydamсызlygyny aç-açan beýan etmek maksady bilen, türkmen häkimiýetleri bu ugur boýunça, meselem, bilim ulgamynda käbir çäreleri, şol sanda ekzamenleriň tabşyryşyna wideogözegçilik ya-da MHM-nyň gizlin polisiýasynyň ofiserleri tarapyndan gurnalan gözegçilik işlerini geçirdiler. Emma ilat arasynda muňa bolan ynanç gelejekde peýda bolmagy mümkin, çünki korrupsiýanyň köp we esasy bölegi ekzamen alynýan ýerden başga ýerlerde bolup geçýär.

Aýallaryň egin-eşigi bilen bagly mesele-de döwlet syýasatynyň bölegi bolup, hökümet derejesi ýaly ýokarky derejede maslahatlaşylýar. Hökümet maslahatynda ýaş gyzjagazlaryň, ýetişen gyzlaryň we aýallaryň hökmany geýinmeli lybaslary tassyklanýar, netijede aýal-gyzlaryň eşikleri (dress-kod) özüniň bir meňzeşligi bilen köýnegi däl-de uniformany ýatladýar. Esasy ideýa aýallaryň lybaslaryndaky bolan milliligi saklamaly. Emma soňky ýyllaryň dowamynda milli egin-eşiklere käbir üýtgetmeler girizildi, netijede wagtyň geçmegi bilen, aýallaryň milli lybaslary özüniň taryhy jähtden alynan deslapky nusgasyndan düýpgöter üýtgedildi we uniforma meňzedildi. Türkmen aýallarynyň daşky eşik lybaslary özüniň owadanlygy, özboluşlygy bilen tapawutlanýar, emma muňa garamazdan, ilat tarapyndan hökümetiň dress-kod baradaky syýasatyna närazylyk bildirilýär.

Ýaş gyzjagazlar, milletine garamazdan, mekdebe topuga ýetýän ýaşyl reňkdäki, göni biçimli bolan uzyn köýnekde barmaklary hökmany. Köýnegiň ýeňi goşara ýetmeli, ýeňi kelte köýnekler gadagan edilen. Köýnegiň ýakasy uly bolmaly däl, ýönekeýje bolmaly. Gyzlaryň saçlary hökman iki örüm bolup ýygnalgy, kelleleri tahýaly bolmaly. Saçy bir örüm edip gezmek bolanok. Eger gyzjagaz bu talaplary bozup, özge lybasda we özge görnüşde merdebe geläýse, ol sapaklara gatnaşdyrylmaýar.

Uly ýaşdaky mekdep okuwçylary sowet döwürlerden bäri özüniň meşhurlygyny saklap gelen gyzyl reňkli panbarhatdan tikilen köýnegi geýinmeli edilen. Käte olara gök reňkdäki köýnekleri geýmek rugsat edilse-de, gyzyl reňk köp halanýar. Talyp gyzlaryň hem köýnekleriniň ýeňi goşara çenli, uzynlygy bolsa topuga çenli bolmaly. Bu talaplary berjaý etmedik talyp gyzlar okuwa göýberilmeýär. Egin-eşiklere bildirilýän talaplar gyzlaryň köpräk bolan medisina, medeniýet, kino we sungat, ykdysadyýet boýunça bilim berýän ýokary okuw jaýlarynda has hem güýçlendirilen.

Döwlet edaralarynda işleýän, durmuşa cykan aýallaryň köýnekleriniň ýakasy boýundan göbeline çenli, köýnegiň we onuň ýeňiniň uzynlygy bolsa, ýaş gyzlaryň köýnekleri ýaly bolmaly. Aýallara dürli matalardan tikilen köýnekleri geýmeklik rugsat edilen, emma

dabaraly çärelere panbarhatdan bolan köýnekde gatnaşmak talap edilýar. Durmuşa çykan aýallaryň başynda ýaglyk hökmany edilen, ýaglyk dakynanlarynda, aýallaryň saçlary basyrygly bolmaly.

Dress-kod meselesine goşmaça hökmünde G. Berdimuhamedowyň gyzlaryň şahsy durmuşy bilen bagly pursatlaryna degişli sözlerini getirmek bolar. Hususanda, ol gyzlaryň durmuşa çykanlarynda, gelinleriň arasynda meşhurlyga eýe bolan ýewropeý tipdäki ak lybasyň (ak fatanyň) deregine milli egin-eşiklerini geýinmelidigini aýtdy. Önuň bu sözleri ýurtdaky neşirleriň birinji sahypalarynda getirildi.

Döwlet ulgamynda işleýan erkekler, howa şertlerine garamazdan, ýeňi uzyn köýnekde we başy tahýaly bolmaly. Dress-kod derekli talaplar, jynsna garamazdan, hemmelere bildirilýär, emma şeýle ýagdaýda-da erkekleriň eşikleri hünärlilik tarapdan esaslandyrylan bolsa, aýallaryň dress-kody özüniň patriarhallygy, sadalygy, birmeňzeşligi we şahsyýeti umumylaşdyrmaklygy bilen häsiýetlendirilýär.

Türkmenler özleriniň gadymdan gelyän däpleri boýunça, adaty yslam dinine uýýan bolsalar-da, olaryň aýallarynyň jemgyýetde eýeleýan ornuna dini ynançlar we garaýyşlar öz täsirini ýetirýär. Carwa şertlerde ýaşap gelen türkmenler, hiç wagtlaram ortodoksal diniň tarapdary bolmandyrlar. Düşnükli bolan sebäplere görä, çarwalarda diniň hemme talaplaryny we kadalaryny gysarnyksyz ýerine ýetirmäge mümkinçiligi bolmadyk, bu bolsa olaryň dine bolan garaýyşlaryna öz täsirini ýetirdi. Türkmen däpleriniň, urp-adatlarynyň bu halkyň ýaşayş durmuşyna ýetiren täsirleri diniň täsirinden hem has tapawutly boldy. Aýalyň maşgaladaky ornuny kesgitläp düzlemekde, halkyň milli özboluşlygy (mentaliteti), urp-adatlary we däpleri dini düzgunnamalardan käte artykmaçlyk edipdir. Meselem, türkmen zenanlary hiç bir döwürlerde-de bürenjek, çadra, hyjap ýaly ýüz ýapgyç eşikleri geýmändirler. Durmuşa çykmaryk döwründe gyzlar öz ýüzünü ýapanoklar, olar başlarynda diňe tahýany götererdiler. Durmuşa çykanyndan soň, aýallar ýasynýarlar, ýagny boýnuny, saçyny we gýňajynyň ya ýaglygynyň bir uýj bilen agzyny ýapýan ýaşmagy dakynýarlar. Emma ýaşmagy bilen agyz bekleme diňe gaýyn atasynyň, adamsynyň uly agalarynyň we beýleki ýaşy uly erkekleriň ýanynda hökmany hasaplanýar.

Emma şonda-da ilyatyň aglaba böleginiň uýýan yslam dininiň köp ölçegleri we kadalary aýallaryň ikinji derejeli ornuny esaslandyrmaga gönükdirilen. Bu kadalara laýyklykda, aýal öz ärine gürrüňsiz tabyn bolmaly, onuň aýdanyny etmeli we hemme isleglerini ýerine ýetirmeli. Munuň hem üstesine erkekler özlerine zerur bolan mahaly, dini kadalara salgylanyp, ol kadalary öz peýdasyna ulanýarlar. Şol bir wagtyň özünde-de, olar özlerine bähbitsiz ýagdaýlarda ol dini kadalary ýatdan çykarýarlar. Şeýlelikde köp erkekler maşgalany saklamak we eklemek jogapkärçiligini öz üstünden duşurýarlar, ýöne şonda-da özlerinde maşgalabaşyň ornuny saklap galýarlar. Bu hasabat üçin geçirilen barlag işleri yslam dininiň talaplaryna ters gelyän ýadaýy, ýagny maşgalalaryň takmynan dörtünden üç böleginde hut aýallaryň maşgala ekleýjisiniň ornuny tutýandygyny görkezdi.

Aýallaryň maşgaladaky orny hakynda musulmançylyk nukdaý nazaryndan bolan düşüneler, öz aýalyna öz hususy zady ýaly garaýan käbir erkeklere belli bir derejede täsirini ýetirýär. Bu düşünelere laýyklykda, erkek “öz sady” egerde gartaşa, ozüne ýaramasa ýa-da onuň isleglerini bolmalysyndan pes derejede kanagatlandyrsa, “eýesi” ondan aňsatlyk bilen dynyp ýa-da ony başgasyna çalyşyp bilýär. Eger aýal öz adamsyna doly tabyn bolmasa, onda äri aýalyny urup-ýenjip bilýär. Köp erkekler aýallara, hususanam, öz ýanyoldaşyna zorlugy ulananlarynda, dini garaýyşlary özüçe düşündirip, ol garaýyşlary herekete getiriji güýç diýip kabul edýärler.

Soňky beriljek birnäçe mysallar aýallaryň türkmen jemgyýetindäki poluny suratlandyrýär. Prezidentlige saýlawlaryň geçirilýan günü G. Berdimuhamedow öz maşgalasynyň diňe erkek agzalaryndan düzülen topar bilen saýlaw uçastogynnda peýda boldy. Onuň ýanynda ýekeje-de aýal ýokdy: ne ejesi, ne aýaly, ne-de gelini. Beýle ýagdaý aýallaryň saýlawlara gatnaşmaktan boşadylandygy ya-da olara erkekleriň arasynda orun tapylmanlygy baradaky pikirleri döredýär.

Aýallaryň jemgyýetdäki ornunyň nähili derejededigini olara sürüjilik şahadatnamalaryň berilmegini gadagan edýän gizlin buýruk hem goşmaça şaýatlandyrýar. Birinji setir bilen aşakdaky býurokralara degişli kanallaryň üsti bilen berilen bu buýrugyň maksady, poluň başyndaky aýallaryň sanyny kemeltmekden ybarat ýaly bolup görünýär. Ýol polisiýa bölümlerinde bu ädimi maşyn sürmekligi aýallaryň tebigatynyň ýol bermeýanligi, olaryň ünsüniň pesligi, reaksiýasynyň kemdigi, duýdansyz dörän ýagdaýlarda görkezýän aljyraňlygy we şeýle ýagdaýda roly saklap bilmezligi ýaly bolugsuz bahanalar bilen delillendirýärler.

V. Aýallara görkezilýän zorluk

Aýallara zorluk görkezmeklik Türkmenistanda uly problemalygyna galýar. Munuň çözülmegi agyr bolan problemalaryň birine öwürilmegine hökümetiň we jebir çeken aýallaryň ol barada dymmaklyklary sebäp bolýar. Aýallara garşy görkezilýän zorluklaryň giňden ýaýraýandygyna garamazdan, hökümet resmileri beýle problemalaryň bardygyny ahyryna çenli düşüniş bilenoklar. Türkmen halkynyň milli mentaliteti boýunça-da, beýle ýagdaýlar barada dil ýarylanok. Resmi maglumatlara salgylansak welin, onda Türkmenistanda aýallara garşy görkezilen sütümler we zorluklar köp gaýtalanmaýan ýek-tük waka hökmünde bellige alynypdyr. Şeýle ýagdaýyň netijesinde, bular ýaly zatlar, häkimiýetleriň pikiriçe, üns bermäge esas ýok ýaly bolýar. Žorluga ýa yzarlamalara uçran aýallar hiç bir ýere ýüz tutup bilenok, olary gorajaklaram tapylandok.

Türkmenistanda aýallaryň öý zorluga uçramagy hem giňden ýaýran hadysalygyna galýar. Emma, beýleki döwletlerde boluşy ýaly, Türkmenistanda-da özboluşly we çylşyrymly psihologiki jähti bar. Oňa laýyklykda, öý zorluklaryň pidalary öz ärlerini bigünä bilip, özlerini we öz “eden nädogry hereketlerini” bolan zorlukda günäkärleýärler. Olar “men ol ýa beýleki durmuş pursatynda bir zat edendirin ýa-da bir zat aýdandyryn, bu bolsa ärimiň gaharyny getirdi” diýmek bilen, ärleriniň eden hereketlerini aklajak bolup, köp halatlarda özlerini günäleýärler. Öý zorlugyň pidasy bolan aýallar, öýlerinde bolýan zatlary hiç kime aýtmayarlar, ol zatlaryň üstüni ynandyryjy ähende basyrjak bolýarlar. Bu meselede “öýden gep-gybat çykrsa, bu gelişsiz we utançly bolar” diýilen ähliumumy kabul edilen düşünje merkezi poly oýnaýar.

Beýle tejribede jemgyýetçilik pikiri hiç bir ýaramazlygy görenok. Nakyllda aýdylyşy ýaly, aýal hakyky aýal we beýle sabyrly, çydamly bolmadyk bolsa, onda maşgalada her hili ýagdaýlar bolup biler. Baryndan hem beteri, zorluk ulanylan wakada jemgyýet pida bolan aýala wah-wah diýmegiň we oňa haýsy-da bolsa kömekdir penakärlik etmegiň deregine, mümkin boldugyndan ol pidanyň özüni günäkärli hasaplaýar. Öý zorlugyň pidasy bolan aýal köp halatlarda öz derdi bilen ekelikde galýar. Bu bolan ýagdaýdan-wakadan daşda durmaga çalyşýan garyndaşlary, hat-da ene-atasy tarapyndan-da oňa hiç hili kömek berilmeýar.

Maşgalada zorluga sezewar bolan aýal üçin, hika bozulmalar hakyndaky jemgyýetde bar bolan ýazgaryjy pikirler has ähmiýetli päsgelçiligiň biri bolup galýar. Käbir aýallar ärleri tarapyndan ýetirilen urgylara ýa zyna gatnaşyga mejburlanmalara çydamaly bolýarlar, çünki olar ärleriniň tabynlygynda we olardan doly garaşly bolanlary üçin, ärlerini taşlap, başga ýerlere gidip, ol ýerde galyp bilenoklar. Beýleki aýallar çagalarynyň doly maşgalada öz kakasy bilen ýaşamak mümkinçiligi elden gidirmejek bolup, öýdäki ýüz berýän hemme sütemlere çydamaga mejbur bolýarlar. Aýallaryň arasynda, olara görkezilen zorluklara garamazdan, öz ärlerini söýänler, olaryn eden günäsini geçmek üçin elinden gelenini edýänler hem bar. Beýleki ýurtlarda boluşy ýaly, Türkmenistanda hem maşgalada zorluga uçran aýallaryň aglabasynyň özüni alyp baryşy çylşyrymly oýlanmalar we göze dürtülip duran gapmagarşylyklar bilen häsiýetlendirilýär.

“Meniň adamym işsiz we neşekeş. Ol mydama beýle däldi. Soňky üç ýylyň içinde ol neşe edip başlady, ol üýtgedi, men ony indi tanamajak hem bolýan. Biziň üç çagamyz bar. Onuň bilen bile ýaşaşmak çydar ýaly bolmady. Her gün diýen ýaly ol mende haýsy-da bolsa bir kemçilik ýa ýaramazlyk gözledi, hiç bahanasyz gykylyk turuzyp, meniň we çagalarymyň üstüne eline ilen zady zyňyp başlady. Biz öz tarapymyza zyňylan zatdan sowulyp bilmänsoň, kämahal bolsa onuň urgylaryndan soň, gözümizi we tenimizi gögerdip gezmeli bolýas. Biz ondan gaty gorkýärdyk, emma biziň ondan gaçyp gitjek ýerimiz ýok. Ene-atam meni çagalarym bilen yzyna alanoklar, çünki beýle zat, olaryň düşünjesi boýunça, bolmaly däl zat, üstesine-de olaryň ýanynda meniň beýleki doganlarym we uýalarym ýaşaýar. Nähili bolsa-da, men ärimden aýrylmak islämok, men polisiýa-da ýüz tutup bilemok, sebäbi äriniň üstünden arza ýazmaklyk utanç we masgaraçylyk hasaplanýar. Ärim maňa ”kimdir birine arz etseň, meni ýamanlasaň, sesiňi çykarsaň, seni öldürerin” diýip, maňa haýbat atýar. Şonuň üçin men onuň gaharyny getirmejek, gözüne-de görünmejek bolýan. Haçanda ol giç wagty oýe gelende, men çagalarymy alyp, beýleki bir otagda işigi içinden gulplap oturýan. Käte munuň kömegi degýär”. [Ady aýdylanok], bir aýal, 38 ýaş.

Zorluklaryň bolan wakalary köp bolsa-da, olar äşgär edilenok. Meselem, özleriniň başdan geçirenlerini psihologa gürrüň bermäge mejbur bolan az sanly aýallaram, hukuk goraýjy edaralara ýüz tutmazlyk kararyna gelýärler. Seýrek ýagdaýlarda ýüz tutaýan az sanly aýallar bolsa, belli bir wagtdan soňra, özleriniň ol edaralaryna ýazan arzalaryny

yzyna talap edýärler. Köp aýallar polisiýadan arzasyny yzyna gaýtaryp bermek baradaky haýşsyny, äriňiň “günäsini bireýýam geçendikleri” bilen düşündirýärler.

Polisiýa işgärleri tarapyndan bildirilýan düşünmezlik hem öz gezeginde zorluklaryň pidasy bolan käbir aýallaryň işi soňuna, ýagny kazyýete ýetirmek isleginiň amala aşyrylmasynyň önünde uly päsgelçilik bolup durýar. Adatyça olar aýalyň derdini kabul etmäge taýar, düşünmäge ukyby bolmadyk erkekler bolup çykyar. Polisiýa işgärleri käte erkeklik raýdaşlygyna eýeren bolup, “eger aýal öz öýünde ýa-da başga ýerde zorluga sezewar bolan bolsa, onda onuň özünde bir gep bardyr, onuň özi günäkärdir” diýlen, ýalňyş illýüziýanyň girdabyna düşýärler. Polisiýanyň beýle işgärleri rehimlilik ýaly duýgyny başdan geçirmeyärler. Üstesine-de olar aýallaryň hak-hukuklaryny goramak boýunça özleriniň gönümel borçlaryny-da ýerine ýetirip, zorlygy ulananlary, Jenaýat Kodeksiň talaplaryna laýyklykda²² jogapkärçilige çekenoklar.

Hususanda, ärleri uly wezipeleri eýelýan ýa-da hukuk goraýjy edaralarda isleýan aýallar juda agyr ýagdaýda galýarlar. Bu aýallara özlerine goragdyr pena tapmaklyk iki esse agyr düşýär, çünki olaryň ýokarda agzalyan wezipelerde işleýan ärleriniň ellerinde uly häkimiýet we ähli zerur mümkinçilikleriň bolmagy zerarly, ol aýallaryň kanun ýollary bilen arz edenlerinde-de haýsydyr bir položitel netijäniň gazanyljagyna ynam bolmaýar. Hukuk goraýjy organlarda işläp ýören, emma öz ärleri tarapyndan zorluga uçran zenanlaryň hem öz hukuklaryny goramakda degişli çäreleri görmändiklerini subut edýän wakalaryn bolandygy belli.

Zorlugyň pidasy bolan käbir aýallaryň adyndan pes derejeli polisiýa işgärleriniň üstünden arza-şikayatlaryň ýazylýandygy bu hasabat üçin geçirilen barlag işleriň dowamynda anyklandy. Şeýle bolan ýagdaýlarda polisiýa işgärleri gülyärler, zorlugyň pidasy bolan aýala “äriň seni uran bolsa, diýmek, onda muňa bir bahana bardyp, seniň günäň bardyr we sen ýumruga mynasyp bolansyň, indiki-de äriň aýdany bilen bolarsyň” diýip, olar äriň tarapy tutýarlar. Şeýle wakalar hukuk goraýjy organlaryň bu ugurdan degişli iş alyp barmaga ukypsyzdygyny görkezýär. Olaryň pikirçe, är-aýalyň urşy ýaly beýle bolugsyz zatlara üns bermegiň zerurlygy ýok, şonuň üçinem olar zorlugyň pidasynyň ýazan arzasyny yzyna aldyrtmak üçin ellinde baryny edýärler.

Arza-şikayatlaryň üstünden işlemek, olara reaksiýa bildirmek, zorluga sezewar edilen pidalaryň polisiýa bölümünde ýüzbe-ýüz bolýan problemanyň diňe bir tarapy bolup durýar. Problemanyň ikinji bir tarapy, döwlet strukturalaryň zorluklar hakyndaky az sanly habarlaryň ahyrky netijede beýle problemanyň yoklygyny aňladyp biljek çaklamasynda. Döwlet düzümindäki edaralar zorluklaryň ýüze çykmasyny ýok etmekde ýa zorluga duçar bolanlary ygtybarly goramakda hiç bir çäreleri geçirmäge ymtylanoklar. Emma muňa garamazdan, Türkmenistanda aýallaryň dörtde üç bölegi

²² Aýallaryň zirluk edilmegine garşy aýratyn kanun bolmasa-da zorlukly hereketler umumylykda Jenaýat Kodeksi bilen basyrylýar.

zygyderli maşgaladaky zorluklara duçar bolýandygyny şu hasabat üçin toplanan deslapky maglumatlar tassyklaýar. Bu sanlar diňe fiziki zorluklara sezewar bolanlary öz içine alman, eýsem dürli basyşlara, kensitmelere, horluklara we beýleki psihologiki täsirlenmeleri göz önünde tutýar. Beýle zorluklar neşä özünü aldyran ärleri, ogullary, erkek agasy ýa-da inisi bar bolan maşgalalarda has giňden ýaýran. Türkmenistanda neşekeşligiň giňden ýaýrandygyny nazara alanyňda, öý zorlukly wakalaryň hem artandygyny bellemek gerek.

Aýallaryň garşysyna edilen zorluklar barada aç-açan bolan az sanly arza-şikâyatlar köp halatlarda öýýüň daşyndaky bolan wakalara degişli. Muňa garamazdan, ýurtda aýallaryň garşysyna edilýän zorluklary gadagan etdirýän kanun ýok. Bar bolan kanunçylyk bu maksatlara gönükdirilen käbir mehanizmleri we düzgünleri göz önünde tutsa-da, olaryň netijeligi şol önki pesliginde galýar. BMG-nyň aýallara bildirilýän zorluklaryň ähli görnüşlerini ýok etmek baradaky Komitetine Türkmenistanyň hökümetiniň hödürlän hasabatynda, hukuk goraýjy organlar üçin birnäçe öwrediş-treningleriň geçirilendigi aýdylsa-da, aýallara edilýän zorluklaryň garşysyna göreş alyp barmaklyga gönükdirilen döwlet maksatnamasynyň-da, zorluklaryň pidalaryna kömek we gorag hödürläp biljek döwlet krizis merkezleri-de, hukuk goraýjy organlaryň hatarynda bu meseler boýunça netijeli işläp, pida bolanlaryň hukuklaryny ygtybarly gorap biljek specialistleriň-de ýoklygyny bellemek zerur.

VI. Milletlilik

Milli azlyklardan bolan aýallar, özleriniň, birinjiden, aýal bolany we, ikinjiden, milli azlyklar toparynyň wekili bolany üçin, iki esselik derejede diskriminirlemeden jebir çekýärler. Milli azlyklaryň sanyna Türkmenistanda ýaşayan ruslary, özbekleri, gazaklary, ermenileri, äzerbeýjanlary we beýleki milletleriň wekilleri girýär²³. Milli azlyklaryň wekili bolan aýallar üçin, Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlaryna okuwa girip, ýokary bilim almaklyk elýetersizliginde galýar. Olar türkmen milletinden bolmanlyklary üçin, okuwa göýberilmeýär. Muňa esas bolup, ýokarky ýolbaşçylardan aşakdaky ýönekeý býurokralara düşürülen beýleki bir gizlin buýruk hyzmat edýär. Bu buýruk indi köp ýyllaryň dowamynda kanunlaryň berjaý edilşinden-de has ykjam we pugta berjaý edilip gelýar.

Değişlilikde hemme ýerde okuw diňe türkmen dilinde okadylýar. Egerde kimdir biri daşary ýurduň diplomy bilen Türkmenistana dolanyp gelse, onda ol öz alan diplomyny tassykladyp ykrar etdirmek üçin, türkmen dilinde ekzamen tabşyrmaga borçly edilýär.

Milli azlyklardan bolan aýallar, ýek-tük ýagdaýda okuwa göýberilen halatlarynda-da, olardan türkmen milli eşiginde ýöremeklik talap edilýär, bu talap berjaý edilmese, onda ol aýallar okuwa gatnaşdyrylmaýar. Türkmen milli lybaslary geýmekden başga-da,

23 <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/tx.html>

ol aýallardan ýaglyk ýa-da milli nagyşlar bilen bezelip tikilen tahýany geýmeklik talap edilýär. Başgaça geýinen talyp gyzlar, milletine bagly bolmazdan, uniwersitetiň binasyna girip bilmeyärler. Erkek talyp oganlar, olaryň milletine garamazdan, uzyn ýeňli köýnekde we tahýada bolmaly bolsa-da, olardan tutuşlygyna milli lybaslary, meselem, baganadan bolan telpekleri geýmeklik talap edilmeyär.

Umuman alanyňda, aýallara haýsy-da bolsa döwlet edarasyna, güýç ulanyjy gulluklara işe durmaklyk agyr düşýär. Islendik milli azlyklardan bolan aýallara bolsa, bu isi amal etmek iki esse agyr bolýar. Bu babatda häkimiýet bilen bagly bolan islendik wezipä milli azlyklaryň wekillerinden bolan zenanlary işe almazlyk baradaky ýene-de bir resmi bolmadyk buýrugyň bardygyny aýtmak gerek. Ýokarda belläp geçişimiz ýaly, ol agzalan wezipelere esasanam erkekler alynýar. Eger-de erkek bilen aýalyň arasynda kimdir birini işe saýlap almaly bolanda, erkek kişiniň, onda-da türkmen milletinden bolanlaryň artykmaçlyklary zenanlaryňka ýa-da beýleki milletden bolanlaryňka garanyňda, hemişe nazara alynýar.

Şeýle hem Türkmenistanda iki ýurduň, ýagny Turkmenistanyň we Russiýa Federasiýasynyň raýatlygy bolan adamlary diskriminirlemek praktikasy giňden ýaýran. Türkmen hökümeti goşa raýatlygy gadagan edýän täze türkmen Konstitusiýasynyň güýje girmezinden öň, Orsyýetiň raýatlygyny alyp ýetişenler üçin, özlerinde iki raýatlygy saklap bilerler diýip, aýdýär. Emma hakyky iş ýüzünde bolsa, bu adamlaryň täze türkmen biometriki pasportlaryny alyp bilmeýanligi baradaky habarlar bar. Şeýlelikde olar dürli görnüşli döwlet edaralarynda özülerine iş tapyp bilmeyärler. Döwletiň şeýle deňi-taýy bolmadyk diskriminasion tejribeler bilen alyp barýan syýasaty, goşa raýatlygy bolanlary ýurtdan gysyp çykarmaga gönükdirilene meňzeýär. Bu ýerde hakimiýetleriň esasy maksady hökümetden birugsat ýurdyň daşyna erkin çykyp we ýurda erkin girip bilmek mümkinçiligi bar bolan raýatlary gysyp çykarmaklykda.

VII. Işe ýerleşmeklik

Zähmet pudaklardaky bar bolan aýallaryň durumy iki sany faktor bilen häsiýetlendirilýär. Aýallar ýurduň ilatynyň esasy bölegini tutýarlar, şonuň üçin olar zähmetiň ähli ugurlarynda-da, zähmet çekýän ilatyň uly bölegini tutýarlar. Bilim, saglygy saklaýyş, hyzmat ediş, oba hojalygy, söwda, jemgyýetçilik iýmiti, dokma senagaty, halyçylyk, jemagat-hojalyk ulgamy ýaly pudaklarda, aýallar umumy işçileriň ýarysyndan gowragyny tutsalar, beýleki ugurlarda olar üçden iki bölegini tutýarlar. Süýt we çörek önümleri öndürýän kärhanalar, et kombinaty, dokma fabrikler, guşçylyk fabrikler ýaly galan az sanly önümçilik pudaklarda işleýän zenanlar zähmet kollektiwiiniň köpçüligini düzýärler. Oba hojalyk pudagynda ekiş, otag otamak, gowaça we gök önümleriň hasylyny ýygnamak ýaly işlerde işleýänleriň dördten üç bölegi aýallar boldy. Iş praktikasynda aýallar, gurlusyk, geologiýa aňtaw işleri we nebit-gaz pudaklardan beýleki ugurlarda, hünär derejeleri we aýlyk gazançlary pes bolan orunlary eýeläp gelýärler.

Beýleki bir tarapdan şu hasabata, bir giden dürli kanuny we sosial päsgelçiliklere garamazdan, resmi taýdan özlerine iş tapyp bilen aýallar goşulan. Resmi işe ornaşyp bilmedik zenanlar ownuk önümçilik, azyk we oba hojalyk önümleriniň bölek söwdasy, el işleri satmaklyk ýaly zähmetiň hasabyna özlerini we maşgalasyny eklemeli bolýarlar. Bu aýallar maşgalanyň esasy gazanjyny üpjün edýärler, emma bu topara girýän aýallar zähmet, iş üpjünçiligi ýaly statistikada görkezilmedik, olaryň durnukly gazanç çeşmesi-de ýok, hatda kagyz ýüzünde-de olaryň sosial goragy ýok.

Ýene bir bellemeli zat: menenjerleriň, karar kabul edýän işgärleriň ählisi diýen ýaly erkekler. Howpsuzlyk gullugyň, kazyýet, polisiýa, prokuratura, ýerli dolandyryş häkimiýetiň organlarynda, häkimliklerde işleýänleriň aglabasy erkekler, olaryň arasynda ýek-tük sekretaryň ýa-da başga bir administratiw işgäriniň wezipesinde aýallary görmek mümkin. Ýurduň işçi düzüminiň, zähmete ukyply ilatyň we işçi güýjüniň esasy bölegini aýallar tutýar, şol bir wagtyň özünde-de bu ugurda karary kabul edýänler erkekler bolýar. Ýokarda belleniş ýaly, käbir geçirilen reformalardan soň Türkmenistanyň kanunçylygy, işleýän aýallara berilýän belli bir ýeňillikleriň üsti bilen, zähmet babatda olaryň deňligine mümkinçilikleri giňeltdi. Emma kanuny kabul etmekligiň özi işleýän aýallar üçin bar bolan ähli hukuk kepilleriň we sosial tölegleriň hakyky durmuşda iş ýüzünde amala aşyrylmagy üçin ýeterlikli däl. Kanundan başga-da ähli aýdylýan çemeleşmeleriň amala aşmagyna ýardam berjek položitel şertlerem zerur. Durmuş reallıkda işläp ýören aýllaryň hak-hukuklarynyň goragynda durmaly hukuk namalaryň olaryň garşysyna işlemeği-de mümkin.

Kanuna laýyklykda, aýallar göwreli bolup çaga dogan döwründe, ýaş bäbegine ideg eden wagtynda, tölegli dekret rugsadyndan we kömek puldan peýdalanmaga hukukly. Göwreli aýallary we üç ýaşyna çenli ýaş çagasy bolan zenanlary, işden boşatmaklyk

kanun esasynda gadagan edilen. Bulardan-da başga aýallary belenilen wagtdan artyk, dynç günleri, gijeki iş çalyşyklarda ýa-da zyýanly önümçiliklerde mejburi işletmek hem gadagan edilen. Kanunynçylygyň bu we beýleki talaplaryny hasaba alýan iş berijiler, aýallaryň diskriminasiýa edilmesine garşy bar bolan gönümel gadagançylyga garamazdan, is tejribesinde aýallary azda-kände uly we derekli wezipelere işe kabul etmekden boýun gaçyrýarlar. Elbetde, iş berijileriň ýekejesi-de işe girjek dalaşgäre, onuň aýal bolanlygyny üçin “saňa iş ýok” diýenini boýun almaz. Adatyça olar aýl-gyzlaryň işe alynmanlygyny boş orunlaryň ýa-da dalaşgäriň ýeterlikli tejribesiniň ýoklygy we şuna menzeş bahanalar bilen düşündirýärler.

Ýurduň ykdysadyetindäki çökgünli ýagdaý gender deňlige we işleýän aýallar üçin haýsy-da bolsa ýeňňilliklere syn etmekligi, ýagny monitoring işini geçirmekligi çylşyrymlaşdyrýar. Öňki döwürler-de, kanuna laýyklykda, dekret rugsadyna çykan aýallar dekrede çykmazyndan öňki öz alýan aýlyk gazanjynyň 100% almaga hukuklydy. Häzirki günde bolsa bu tölegler, 2007-nji ýylda kabul edilen sosial üpjünçilik baradaky Kodekse laýyklykda, döwlet sektorynda göz önünde tutulan, zähmete hak tölemek gorunyň çykdajylary esasynda kesgitlenýär. Bu bolsa iş berijilere agzalan tölegi tölemeli bolan ýagdaýynda-da, iň minimal derejedäki tölegi tölemäge mümkinçilik döredýär. Sowet döwründe çagasy 1,5 ýaşyna ýetmedik enelere berilýän rugsat möhleti bölekleyin hem bolsa-da tölenýärdi, 1,5 ýaşdan 3 ýaşa çenli bolan çagasy üçin tölenmeýärdi, emma ene üçin onuň iş ýeri saklanýardy. Häzirki döwürde hereket edýän kanunçylyk bolsa çagany 3 ýaşyna çenli idedeni üçin enelere hiç bir tölegi göz önünde tutmaýar, emma ol döwre çenli enäniň iş orunynyň saklanýandygyny kepillendirýär.

Diňe käbir zenanlaryň çaga seretmek üçin berilýän rugsadyndan peýdalanyp bilýändigini hem bellemek gerek. Munuň sebäbi, birinjiden, olar rugsadyna çykan döwründe özläriniň maşgalasyny goldajak serişdelerden mahrum bolýarlar. Ikinjiden, olar özläriniň öňki iş orunlarynyň üç ýylyň dowamynda saklanyp galjagynyň gaty ähtimaldygyna oňat düşünyärler. Käbir halatlarda diňe döwlet edaralarynda işleýän aýallar bu berilýän hukukdan peýdalanyp bilýärler, çünki olaryň iş orunlarynyň saklanyp galmagy mümkin. Hususy kärhanalarda bolsa olaryň iş orunlarynyň saklanyp galmak mümkinçiligi has pes. Şeýlelikde, eýeçiligiň dürli görnüşindäki kärhanalarda işleýän aýallar kanunda belenilen hukuklaryndan peýdalanmakda kynçylyk çekýärler.

Dekret rugsadyndaky aýallara döwlet tarapyndan kepillendirilen kömek pullary şeýle bir üjypsyz, olary almak üçin bir giden sprawkadyr kepillnamalary we başga-da resminamalary toplamaklygy öz içine alýan prosesi bolsa şeýle bir býurokratlaşan, hat-da käbir aýallara bu berilýän kömek pullardan hiç bir hakyky peýda-da ýok. İş tejribesinde dekret rugsadynda bolan aýallaryň köpüsi, çaga dogranyndan soň, bir ýa iki aý geçirip, ýagny özläriniň saglygynyň dikeldilşine baglylykda, özläriniň iş ýerlerine dolanýarlar. Olar muny işsiz galmazlyk üçin edýärler, çünki olaryň alýan aýlygy bütün maşgalanyň esasy eklenç çeşmesi bolup durýar. Esasy maksady girdeji almakdan ybarat bolan, häzirki bazar ykdysadyýetinde işleýän aýallaryň hak-hukuklarynyň hiç agramy ýok.

Göwreli bolan ýa-da ýaş çagasy bar bolan aýallara resmi iş tapmaklak asla mümkin däl. Hat-da göwreli aýallar döwlet edaralaryna-da işe alynmaýar. Eger iş beriji özüniň işgäriň göwrelidigini bilse, onda ol beýle işgäri her hili ýollar bilen işinden boşatjak bolup çalyşýar. Şeýle ýagdaýda köp aýallar öz işini ýitirmejek bolup, esli wagt özüniň göwrelidigini iş berijiden tä kanun esasynda dekret rugsadyna çykmany wagta çenli gizlemäge mejbur bolýarlar. Şeýlelikde olar käte medisina görkezijiler boýunça göwreli aýallara gadagan edilen ya-da olaryň saglygyna zeper ýetirip biljek işleri hem etmäge mejbur bolýarlar. Lukmanlaryň beren tekliplerine garamazdan, aýallar saglyga zyýanly bolan önümçiliklerde, gijeki iş çalyşyklarda we bellenilen wagtdan artykmak işledilýärler, olara işde agyr zatlary görtdýärler. Elbetde, beýle zatlar aýalyň hut öz saglygyna we göwredäki çaganyň saglygyna zyýanlydygyny, çaga dogulyşyny çylşyrymlaşdyryp, çagaň ösüşine howp salyp ya-da beýleki negatiw netijelere getirip biljekdigini aýallar gowy düşüňýärler. Ýöne düşünselerem, olar üçin iş ornuny saklap galmak, aýlyk gazanç etmek, maşgalany eklemek ýaly zatlar has wajyp bolup durýar.

Mundanam başga, eger işleýän aýal göwreli bolsa, oňuň ýakyn gelejekdäki dekret rugsadyny tölemeli boljakdygyna iş berijiler oňat düşüňýärler. Ýaş çagalar ýygy-ýygydan syrkawlaýandygyny, şol sebäpdenem ýaş çagasy bar bolan zenanlar ýygy-ýygydan ýarawsyzlyga çykýandygyny hem iş berijiler bilýärler. Hususy kompaniýalarda aýallara berilýän tölegleriň köpden bári tölenmeýandigi, döwlet edaralarynda ol tölegleriň gaty

ujypsyzdygy nazara alynanda, is beriji özi üçin iň amatly bolan, ýagny aýallary işe almazlyk wariantyny saýlap alýar.

“Men bir hususy dukanda satyjy bolup işleýärdim. Işe başlanymda, men eýýäm durmuşa çykypdym. Dukanyň eýesi menden “sen göwreli-ha dälisin, ýakyn wagtlarda çaga dogmaklygy planlaşdyrýan-a dälisň” diýip sorady. Menem oňa “aý, ýok” diýip, jogap berenimde, ol eger birden göwreli bolaýsaň, onda işi goýmaly bolarsyň diýip, meni duýdurdy. Biziň aramyzda meniň işimiň şertlerini kesgitleýan, hat üsti bilen ýazylan ýalalaşyk baglaşylmady. Şonda-da men dükanda işlemäge razydym, çünki tanyş-bilişsiz haýsydyr bir iş tapmak meniň üçin aňsat dälidi. Men üç ýyllap ol ýerde işledim, işimden lezzet alýardym. Men öz işimi birkemsiz ýerine ýetirýärdim, maňa mynasyp aýlyk tölendi, kâte bolsa goşmaça bitiren işlerim üçin käbir bonuslary (pul baýraklary) hem alýardym. Soňra men özümiň göwrelidigimi bilip galdym. Özume aýdylan sözler ýadymda bolansoň, men ilki muny gizledim, emma haçan göwrelidigim görünüp ugranda, men öz ýagdaýym barada iş berijä aýtdym. Üç ýylyn dowamynda öz işimi birkemsiz edenimi nazara alyp, dukanyň eýesi, tölegsiz hem bolsa-da, maňa gysga möhletli rugsadyny berer, çaga dogulanyndan soňra bolsa meni yene-de işe almaga razy bolar diýilen tama mende bardy. Emma meniň habarym onuň gaharyny getirdi. Ol maňa “sen deslapky gepleşigimizi bozduň, ýene-de birnäçe aýdan soňra işe geleniňde-de, çagasy tiz-tizden keselläp biljek, ýaş çagaly işgärden maňa hiç peýda ýok” diýip, ol maňa ertirden başlap işe gekmezligimi tabşyrdy. Soň görüp otursam, meniňki entegem ýaman bolmandyr, çünki dukanyň eýesi ol aýyň tä şol güne çenli meniň iş hakymy töledi”. [Ady agzalmaýar], aýal, 23 ýaş.

Dogrudanam, 2009-njy ýylda kabul edilen täze Zähmet Kodeksi hakyky balansy (deňagramlygy) görkezýän hem bolsa-da, ondaky bellenilen, öz içine diňe umumy terminologiýany alýan talaplar belli bir derejede aýdyň bolmadyk manyny jemleýär.

Öňki döwürlerde wagtlaýyn ýarawsyzdaky işgäre tölenmeli tölegleriň möçberi ol işçiniň iş ýükliligine laýyklykda kesgitlenýärdi. Häzirki döwürde bolsa bu ölçeg ýitdi, çünki gaty az sanly adamlar beýle tipli tölegi alyp bilýärler. Eger kim-de kim haýsy-da bolsa görnüşli tölegleri alýan hem bolsa-da, ol lary diňe döwlet edaralarynda islän halatynda alyp bilýär. Emma ol edaralarda-da ýarawsyzlyk baradaky býulletene tölenýän puluň möçberi takyk bellenilen göterimlik boýunça däl-de, aýlyk hakynyň serişdeleriniň ätiýaçlygyna laýyklykda kesgitlenýär²⁴. İşgärleriň aglabasy ýarawsyzlyk zerarly berilýän wagtlaýyn zähmet rugsadyndan peýdalanmaýarlar, çünki olar iş berijä syrkaw işçileriň gerek dälidigine oňat düşüňýärler. Eger işgär syrkawlasa, onuň işden kowulmak mümkinçiliginiň has ýokarlanmagy ähtimal. Şeýlelikde, ýarawsuzlyk sebäpli işgäriň wagtlaýyn zähmet rugsadyna çykmak mümkinçilikden peýdalanmaklyk işgäriň özüne-de, iş berijä-de amatsyz bolup galýar.

24 18.04.2009-njy ýylda kabul edilen Türkmenistanyň zähmet Kodeksiniň 154-nji maddasy, 01.07.2009-njy ýyldan bäri güýjünde.

Işsizliğin köpçülikleýin häsiýete eýe bolan mahaly, işe ýarawly ilatyň tas ýarysyndan gowragy özüne hemişelik iş tapyp bilmeýän wagty, ýurtda işçi güýjüň artyklygy has hem göze ilýär. Käte, hat-da iň pes hünär derejäni talap edýän, aýlygy az tölenýän işlere-de işe durjek bolsaň, tanyş-biliş, garyndaş, para bermäge pul gerek bolýar. Işsizlik boýunça kömek pul tölenmeýär. Işsizleriň haýsy-da bolsa ykdysady we sosial goraglygyny goldaýan, olary iş bilen üpjün etmek ýa-da işçileri okatmak, olara täze hünärleri owretmek boýunça hiç hili döwlet maksatnamalary hem ýok. Şeýle şertlerde iş berijiler (olar döwlet edarasynyň ýolbaşçysy ýa hususyýetçi bolsun – tapawudy ýok), işsiz adamlaryň ýagdaýyna garanynda, has amatly ýagdaýda bolýarlar. İş beriji islendik mahaly we hiç hili gürrüňsiz, aňsatlyk bilen işgäri işden kowup bilýär, çünki olar edaranyň derwezesiniň aňrsynda öňküsindenem betertlerde işlemäge razy bolan adamlaryň uly nobatynyň durandygyndan habarly. Ýurtda hiç bir adam, hususan-da aýallar, hiç bahanasyz işinden kowulmaklykdan goragsyz.

İş ýüzünde täze Zähmet Kodeksi iş beriji üçin peýdaly bolan namalary we düzgünleri öz içine alýar. Meselem, olar arza-şikâýatlara belenilýän möhletler bilen bagly. Eger işgär öz işi derekli ýa-da zähmet baradaky şertnamanyň ýatyrylmany bilen bagly mesele boýunça kazyýete ýa haýsy-da bolsa bir topara ýüz tutmakçy bolsa, ol işgär özüniň işden boşadylanlygy baradaky buýrugyň nusgasyny alanyndan soňra, bir aýyň dowamynda degişli ýerlere arza bilen ýüzlenip bilýär. Eger işgär iş bilen baglaşykly meselelerde özüniň hukugynyň bozulandygyny özi düşünen ýa-da bu hakynda ol habardar edilen beýleki halatlarda, üç aýyň dowamynda ähli zerur bolan resminamalar bilen kazyýete ýüz tutup bilýär. Şol bir wagtyň özünde-de ýetirilen maddy ýitgileriň öwezini dolmak bilen bagly bolan şeýle jedelli ýagdaýlarda, kanunçylyk iş berijilere ol ýetirilen ýitgileri anyklan gününden soň bir ýylyň dowamynda kazyýete ýüz tutmaga mümkinçilik berýär²⁵.

Şeýlelik bilen işgär zynjyryň iň ejiz halkasy bolýar, sebäbi arza-şikâýat edilende onuň ýgtyýarlygynda bir ýa-da üç aý möhlet bolýar. Emma şol wagtyň özünde-de, güýçli tarap bolan iş berijilere ýüz tutmalar üçin bir ýylyk möhlet berilýär. Dürmuş praktikasynda şeýle hem ýagdaýlara duş gelinýar. Haýsy-da bolsa bir bahana bilen işgär işinden kowulanda, iş beriji onuň bilen ne wagtynda gutarnykly hasaplaşygy geçirýär, ne-de zähmet kitapçasy, işe kabul edilendigi ýa işden boşadylanlygy baradaky buýruklaryň nusgasy, zähmet ylalaşygy hakyndaky şertnamanyň nusgasy ýaly, arza-şikâýat edilende, zerur bolan resminamalary oňa wagtynda bermeyär. Munuň netijesinde işgär özüne bellenilen bir ýa üç aýyň dowamynda, gerek bolan resminamalary toplap ýetişmeýär. Elbetde, kazyýetler kanun esasynda soňky möhleti ulazdyp bilýärler, emma bu juda seýrek duş gelinýän zat. Adatça bellenilen möhletler geçensoň, kazyýetler haýsy-da bolsa arza-şikâýatlary kabul edenoklar.

25 18.04.2009-njy ýylda kabul edilen Türkmenistanyň zähmet Kodeksiniň 382-nji maddasy, 01.07.2009-njy ýyldan bäri güýjünde.

Eger işgär ähli zerur resminamalary öz wagtynda toplap, olary bellenen möhletlerde kazyýete berip ýetişse-de, kazyýetler onuň işini bildirilýan talaplara laýyk gelmedik diýip, hasaplap bilýär. Seredilen işleriň dörtde üç böleginde kazyýetler berilen arzalary seretmezden, yzyna gaýtarýarlar. Käte kazyýetin çykaran oňňyn (položitel) karary-da işgäre peýda getirmedik wagty hem bolýar. Özüniň esassyz işden boşadylmagy baradaky buýrugy kazyýetiň karary bilen ýatyrmany başaryp, işe ýañadandan dikeldilen işgäri iş beriji uzak işletmejek bolup çalyşýar. Ol gysga wagtyň içinde öz işgärini haýsy bolsa-da başga bir bahanalar bilen wezipeden boşadýar. Bu zatlara gowja düşünýän işgärler köp halatlarda kazyýete ýüz tutmaktan saklanýarlar. Soňky döwürlerde beýle ýüz tutmalaryň sany juda kemeldi.

Işe ýerleşmek bilen bagly bolan ýokardaky getirilen ýuridiki mümkinçilikler, elbetde, degişli resminamalaşdyrmany doly derejede berjaý edilmegini göz önünde tutýar. Köp aýallar we gyzlar, hususanda ýurduň beýleki regionlaryndan paýtagta gelenler ýa-da o ýerde ýerli ýazgysy (propiskasy) bolmadyklar, işe kabul edilenlerinde haýsy-da bolsa resminamalara ýa zähmet şertnamalara gol çekmezden işe alynýarlar. Özleriniň şeýle hereketlerini käbir iş berijiler aýallara bolan rehimdarlyk duýgulary bilen düşündürjek bolýarlar, çünki ýerli propiskasy bolmadyk raýatlary işe kabul etmek gadagan. Emma aýallary hiç hili şertnamasyz ýa-da propiskasyz işe kabul etmekligiň aňrsynda minnet ýa-da haýsy-da bolsa şahsy bähbit aramaklyk ýaly zatlaryň bardygy anyklanýar. Belli bir wagtyň geçmegi bilen, meselem, ol aýallara bolmalysyndan ýa-da deslapky gepleşileninden kem aýlygyň berilýändigini ýüze çykýar ýa-da ol aýallar, önünden gürleşilmedik, işleri etmäge mejburlaýar. Eger-de özlere üçin beýle garaşylmadyk üýtgetmeler bilen ylaşmasa, zenanlar şol günün özünde işden çykarylýar. Şeýle ýagdaýlarda aýal-gyzlar öz hak-hukularyny goramak mümkinçiliginden hem mahrum bolýarlar, sebäbi olaryň ellerinde ne kotraktyň nusgasy, ne-de iş berijiniň deslapky beren wadalaryny tassyklaýan beýleki resminamalar bar. Hukuk gorajyý organlar açykdan açyk hususy biznesiň bähbitlerini goramaga çalyşyp, jebir çeken aýallaryň hak-hukugynyň real goraglygyny üpjün etmekden bolsa ýüz öwürýarlar. Köp halatlarda aýal-gyzlara işi üçin hiç hak tölenilmeýär, olar hiç bir yere-de arz edip bilmeyärler.

Garaşsyz bolan aýallar üçin hususy kärhananyň açylmagy belli bir derejede ýagdaýdan çykalga bolup bilerdi, emma hususyýetçilik, hat-da erkek adamlar üçinem, agyr bir ugur bolup galýar. Türkmenistan ýaly ýurtda biznes döwletiň degişli strukturalarynyň ählisiniň diýen ýaly basyşynyň aştynda. Öz hususy kärhanasyny açmak üçin käbir peýdaly, ýagny býurokratlar bilen garyndaşlyk, gerekli adamlar bilen tanyşlyk bolmaklyk, zerur aragatnaşyklar we ummasyz köp pul ýaly, artykmaçlaryň bolmagy hökman. Beýle artykmaçlyklar bolsa, esasan-da, jemgyýetiň erkek bölegine elýeterlidir. Öz döreden hususy kärhanasynyň şowly hereket etmegini gazanmak üçin, ol kärhananyň eýesi bir giden hökümet emeldarlaryny emläp durmaly bolýar. Kärhananyň işlemegine rugsat berilmegi, ony haýsy-da bolsa bir bahana bilen ýapmazlygy üçin, telekeçiler we işewürler dürli döwlet düzümindäki emeldarlara para-peşgeş bermeli bolýarlar. Döwletiň käbir edaralaryna biznesi barlamaga, olary ymykly ýapmaga hukuk berilen. Olaryň arasynda

MHM-ni (Milli howpsuzlyk ministrigini), polisiýany, prokuraturany, salgyt gullugyny, ýerli häkimiýetler bolan häkimlikleri, sanitariýa we ýangyna garşy göreş alyp barýan gulluklary, kä halatlarda bolsa gurluşyga gözegçilik edýän guramalary görkezmek mümkin.

Öz biznesinde gaty ýetişen işewürler hususy kärhanalaryny elinden aldyrtmajak bolýarlar. Olaryň biznesi näçe kop girdeji getirse, şonça-da ol biznesiň elden gidirmek mümkinçiligi hem artýar. Öz biznesini ösdürmäge we oňa maýa goýum ornaşdyrmaga mümkinçiligi bolup, soňundanam öz şowly barýan hususy kärhanasyny beýleki, tanyş bilişi köp, aragatnaşylary has oňat bolan garyndaşlarynyň ýa-da tanyşlarynyň adyna geçirmeli bolan telekeçileriň-de myssallary bar. Eger işewür döwlet emeldarlaryny emläp durmasa ýa-da bu işi etmekden boýun gaçyrsa, onda ol telekeçä her hili basyş görkezip, ahyrynda-da ony gözenegiň aňyrsyndan seretdirip goýarlar.

Köp halatlarda eýeçilikdäki kiçi göwrümlü, çanakly antennalar, howa sowadyjy kondisionerler, split-sistemalar, äpişge çarçuwalar ýaly raýatlaryň hususy emlägi prezidentiň bildiren talaplaryna laýyk gelmeýär diýilen bahana bilen ýa-da şular ýaly emläge degişli önümleri we harytlary öndürýän bäsdeş kompaniýaň heretleriniň netijesinde hususy jaýlardan düşürulip alynýar.

Jemgyýetde we maşgalada aýallaryň gerdene düşýän agramlygyň iki esse artykdygyny nazara alyndanda, olaryň biznes işleri bilen meşgul bolmagynyň nä derejede kyn boljakdygyny bilse bolýar. Iri we orta biznesiň aglaba bölegi erkek adamlaryň elinde jemlenen. Aýallaryň köpçüligi bolsa resmileşdirilmedik kiçi we ownuk işler bilen gümra bolmaly bolýarlar. Olaryň biznesi esasanam çörek bişirip ony satmakdan, mekgejöwen gaýnadyp we beýleki azyklyk önümleri, şeýle-de dokalan jorapdyr çeşkalary, haly palaslary we şuna meňzeş beýleki el işlerini düzýän zatlary bazarda satmakdan ybarat.

Ýurtda hususy telekeçiligiň hakykat ýüzünde bardygyny aýtmak kyn. Yurtda kiçi we orta biznesiň netijeli ösmegine ýardamdyr goldaw berjek anyk döwlet maksatnamalaram, aýallara mikrokarz pullary hödürleýan ykdysady düzgünnamalar hem ýok. Banklardan dürli görnüşli karz pullary (kreditleri) almaklyk erkek adamlaryň peýdasyna gönükdirilen korrupsiýa we tanyş-bilişlige bagly. Bar diýilen kepillere garamazdan, biznesiň we hususy telekeçiligiň iň ýönekeý ugurlarynda-da aýallar diskriminirlemeleriň dürli görnüşine sezewar bolýarlar.

Aýallaryň kepillendirilen zähmet hukuklaryny hakykat ýüzünde doly we dogry berjaý ýerine ýetirilmegini üpjün edilmegi üçin, häkimiýetler zerur bolan syýasy we ykdysady şertleri döredip bilmediler. Hukuk gorajy organlar diýilip tanalyan döwlet edaralary, aýallaryň zähmet hukuklaryny goramakda degişli iş alyp barmaýarlar. Şol wagtyň özünde-de ýurtda aýallaryň zähmet hukuklaryny ygtybarly gorajak garaşsyz kärdeşler arkalaşygy-da (profsoýuzy-da) ýok, aýallar guramasy-da ýok. Çalt usul bilen gazanylyan peýda ýa amatlyk kagyza ýazylan, emma iş ýüzünde işleýan aýallary hiç bir gözgeçiliksiz goramaýan kanunlardan rüstem gelýär.

Ol kanunlaryň hakykat ýüzünde aýallaryň hukuklaryny diňe kepillendirmän, eýsem käte olaryň tersine işleýanligini hem aýratyn nygtamaly. Zähmet kotraktynda göz önünde tutulan talaplary berjaý etmekde iş berijiler, aýal-gyzlary işe alanlarynda bu kanuny talaplary resmileşdirmeyärler. Munuň netijesinde kanynda ýazylan kepillendirmelerden aýallara peýda ýok, olar şol kepillendirmeleriň özünden diskriminirlenýärler we olardan jebir çekýärler.

Ähli bar bolan päsgelçilikleri ýeňip, ahyrynda-da işe girenlerini resmileşdirmäge başaran aýallaryň aglabasy belli bir wagt geçensoň, özleri üçin kanunda göz önünde tutulan ýeňilliklerden doly derejede peýdalanyň bilmejeklerine göz ýetirýärler. Emma zähmet bazarynyň häzirki şertlerinde olar üçin ýagdaýdan başga çykalga ýok.

VIII. Saglyk

Türkmenistan öz hasabatynda eneleriň ölüminiň soňky ýyllarda ep-esli kemelendigini, ol baradaky görkezijileriň Müňýyllygyň Ösüş Maksatlaryna laýyk gelýändigini habar berýär²⁶. Emma iş ýüzünde bolsa, web-saýtda berilýän sanlara garamazdan, aýallary kesellerden bejermeklik, olaryň saglygyny goramak bilen bagly ýagdaý kanagatly diýip aýtmakdan has uzakda. Hökümetiň barlamhana synaglarynyň netijelerini galplaşdyrmak syýasaty, degişli bolan diagnostik-anyklaýyş testleriň elýetersizlikde bolmagy, hat-da käbir keselleriň bardygyny boýun almazlygy we olary ret etmegi aýallaryň saglygyna özüniň negatiw täsirini ýetirmekligini dowam edýär. Ýurtdaky elýeterli diýilen medisina hyzmatlarynyň tölegli bolmaklygy bolsa ýagdaýy has hem ýitileşdirýär.

Köp halatlarda syrkawlar medisina işgärleriň kisesine, olaryň gönümel wezipelerini ýerine ýetirenleri üçin goşmaça pul salmaga mejbur bolýarlar. Munuň hem üstesine nähoşlar bejergi üçin zerur bolan дәri-dermanlary, şprits, damja sistemasy ýaly medisina enjamlary, pamyk, spirt we daňylary, hat-da bakteriýalaryň garşysyna ulanylýan ýönekeýje serişdeleri-de özüni satyn almaly bolýarlar. Medisina hyzmatynyň mugt berilen wakalary şeýle bir seýrek we ýönekeý bolansoň, olar umumy suraty üýtgedip bilenok. Ahyry soňunda-da medisina zerurlyklara göýberilýän döwlet serişdeleriň we iri-iri infrastrukturaly taslama-proýektlara, mermerden bolan örtüklere göýberilýän serişdeleriň deň gelmeýanligini hem bellemek gerek. Soňky zatlara pul has köp harçlanýan bolsa, aýallaryň saglygyna gönüden-göni täsiri bolan esasy klinikalara we ýerli saglyk öýlerine (poliklinikalara) göýberilýän döwlet serişdeleriniň mukdary juda az.

Ýurtda medisina hyzmaty juda res dereje-de, çünki bu ýerde işine ökde bolan ýokary hünärli specialistler galmady. Ökde hünärmenleriň ýurdy terk etmegi medisina ulgamyna-da öz erbet täsirini ýetirdi. Russiýa Federasiýasynda lukmanlar iş, ýaşamaga jaý we mynasyp aýlyk bilen üpjün edilen, bu bolsa olaryň Türkmenistandaky sanynyň kemelmegine getirdi. Ýurtda galanökde specialistleriň aglabasy sowet döwründe bilim alanlar. Olar ilat arasynda uly meşhurlyk gazanan hünärmenler, emma olaryň sany gaty az. Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlarynda yetiştirilen specialistler uly şubhe bilen derejeli hünärmenler diýip hasaplamak bolýar, çünki olar okuw döwründe esasy wagtyňy köp sanly medeni-köpçülik çärelerde, aýdym aýdyp, tans oýnap geçirdiler. Olar okuw wagtynda bag ekdiler, hökümet derejedäki myhmanlary garşladylar, baýramçylyk günleri bolsa stadionyň tribunalaryny dolduryp oturdylar. Beýle şertlerde taýarlanan hünärmenleriň hünär derejesi şeýle bir pes bolansoň, adamlar olara öz jan saglygyny ynanyň bilenoklar. Medisina hyzmatyna mätäç bolan her bir adam, özüne oňat hünärli specialist gözleýar we olar ýalyny tapmak üçin, tanyşlaryny, beýleki aragatnaşyklaryny ulanmak bilen, elden gelenini edýär.

²⁶ Türkmenistanyň Müňýyllygyň Ösüş Maksatlaryna syn: http://www.undptkm.org/index.php?option=com_content&task=view&id=1283&Itemid=90

Türkmenistanyň köp raýatlary özleriniň saglygyna seretdirmek üçin Eýrana gidýärler. Gidenlerinde-de olar özlerini syýahatçy edip tanadyp, esasy gidiş maksadyny gizleýärler. Emma Eýrana geçensoňlar, olar göni ol taýdaky hassahanalarda işleýan lukmanlara ýüz tutýärlar. Eýrana baryp saglygyna seretdirip gelen adamlaryň aýtmagyna görä, Eýranda-da lukmanlar we orta medisina işgärler hassalar hakynda aladanmakda, işine jogapkärli çemeleşmekde özleriň Türkmenistandaky kârdeşlerinden kän bir tapawutlanmaýarlar. Asma ukolyň wagtynda goýulyp wagtynda-da aýrylany üçinem eýranly lukmanlaram pul bererine tama edip, häsaglaryň ellerine garap durlar. Emma bulara garamazdan, türkmen raýatlary ol ýere saglygyny bejertmek üçin gatnamasyny dowam etdirýärler, çünki munuň hem sebäbi eýranly lukmanlaryň dogry we has ýokary derejede bilim alandyklary bolýar. Pullary bar bolan, gurbaty çatýänlar öz saglygyna Orsyýetiň, Türkiýaniň lukmanlarynyň ýanyna gidip seretdirýärler. Özbekistan bilen serhetýaka solagynda ýerleşen etraplaryň ýaşajylary bolsa, bu goňsy döwletine gidip, olýerde saglygyny dikeldýärler. Eger türkmen raýatlarynyň daşary ýurtlara edýän syýahatynyň esasy maksady, ýagny medisina hyzmaty almaga barýanlygy anyklansa, onda olaryň bu hereketlerini häkimiýetler milli saglygy saklaýyş edaralaryň işine bildirilen tankyt hökmünde garap²⁷, serhetçilere beýle maksat bilen barýanlary yurtdan çykarmazlyk barada görkezmeler berýärler. Sönky döwürlerde serhet geçelgelerinde saklanyp, yzyna gaýtarylan raýatlaryň köpelendigi aýdylýar.

Türkmenistanda bar bolan medisina merkezler iň soňky, häzirkizaman enjamlar bilen abzallaşdyrylan, ýöne munuň saglyk bilen bagly ýagdaýa o diýen peýdasy ýok. Medisina işgärleri ol enjamlary ulanyp bilenok, eger ulanaýsa-da enjamlaryň beren görkezijilerini dogry we doly düşüniş bilenoklar. Köp hassahanalarda, hat-da paýtagtdaky keselhanalarda-da şertler aýylyganç. Hähoşlar däri-dermanlardan we zerur beýleki medisina serişdelerdenem başga, özleriniň ýany bilen ýatjak düşeginiň üstüne ýazylyan düşekçäni (prostyni) hem getirmeli bolýar. Howanyň yssylyk derejesi 40 gradusa ýetende, howa sowadyjy kondisionerler işlänok, betondan bolan binalar tamdyr ýaly gyzýär. Gýşyna bolsa tersine, ol binalarda gaty sowuk bolýar. Şeýle şertlerde sagdyn adamlar zordan çydaýar, hähoşlaryň gürrüňini hem etmän-de.

Aýallaryň saglygyna hassahanadaky şertler we hili pes bolan medisina hyzmatlary öz erbet täsirini ýetirýär. Sowet döwründe Türkmenistan Respublikasyna eneleriň we çagalaryň saglygyny goramak üçin niýetlenip, ep-esli kömekler berilerdi, emma bu kömege garamazdan, Türkmenistan enelerin we çagalaryň ölümi boýunça öňki SSSR-nyň düzümine giren respublikalaryň arasynda, Tajigistany öňe geçirip, iň soňky orunlary eýelärdi. Munuň beýle bolmagyna, elbetde, köp obyektiv, ýagny klimatyň üýtgemegi, ýokançly kesselleriň ýaýramagy üçin amatly şert bolan aşy yssy howa, içimlik suwuň ýetmezçiligi we beýleki ýagdaýlary öz içine alan, faktorlaryň täsiri boldy. Subýektiv faktorlary hökmünde köp aýallaryň, öňden gelen däbe eýerip ýa-da özleriniň sowatsyzlygy sebäpli, öýlerinde bejergi alyandygyny görkezmek bolar. Olaryň aglabasy lukmanlara

27 NHK-nyň beýannamasy: http://www.nhc.no/no/nyheter/Exit+ban+prohibits+the+sick+from+leaving+the+country+for+medical+treatment.b7C_wbY0Z.ips

ynanmaýarlar, wagtynda-da medisina hyzmatyna ýüz tutmaýarlar.

Sowet Soýuzy dargaly bäri iki on ýylygyň geçenligine garamazdan, ýagdaý has ýitileşdi. Ýokarda bellenen geçilen, gaçyp gutulup bolmajak faktorlardan başga-da, ol ýagdaýyň üstüne medisina hyzmatlaryň töleglegli edilmegi, ýokary gerejeli hünärmenleriň ýetmezçiligi, saglygy saklaýyş edaralardaky şertleriň talaba laýyk gelmezligi we giňden ýaýran garyplyk ýaly zatlar goşuldy. Bularyň üstesine ýurtda adamlar üçin hemişe eýeterli bolan medisina däri-dermanlaryň hemmesi diýen ýaly ýasama, bazarlarda, talaba düýbünden laýyk gelmeýän şertlerde, saklanýan we satylýan

derman serişdelerinden ybarat boldy. Ýasama, kontrafakt harytlardan ýurduň ähli bazarlary hyryn dykyn boldy. Azyk önümlerden başlap tä gigiýeniki, arassalygy birkemsiz bolmaly serişdelere çenli hemme harytlar ýasama. Ýasama, kontrafakt önümleri köp halatlarda hakyky original we howpsyz önümleri gymmat bahadan satyn alyp bilmeýän ilat köpçüligi üçin ýeke-täk elýeterli harytlara öwrülen wagtynda, önümçilik, ondaky arassaçlyk we gigiýena talaplaryň berjaý edilişi baradaky informasiýa ýapyklygyna ýa-da ol hemmeler üçin elýetersizliginde galýar.

Medisina hyzmatlary we dermanlar üçin edilýän çykdajylaryň ýokarlanmagy Türkmenistandaky bar bolan garyplygyň ýapyk tegeklekligini goldaýar. Ilatyň uly bölegine esasy medisina hyzmatlary elýetersiz bolup, munuň hem üstesine esasy profilaktika, ýagny keseleriň önüni almaga ýardam berýän serişdeleriň bahasynyň gymmat bolmagy, käbir garyp maşgalalary juda agyr ýagdaýa salýar. Meselem, saglygy goraýyş ulgamdaky lukmanlaryny gan azlyk (anemiýa) keselinden jebir çekýän aýallaryň, bu keseliň önüni almaga niýetlenen prenatal derman serişdeleri bilen özlerini üpjün etmäge ýagdaýynyň ýokdygy biynjalyga salýar. Şol sebäpdenem ol aýallar gan azlygyň, ýagny anemiýanyň ösüşiniň soňky tapgyrynda saglyk üçin howply bolup biljek gan guýulmalaryň töwekgelligiň aşagyna özlerini eltýärler.

Çaga dogmazyň öň ýany, çaga dogrulýan bölümlere ýerleşdirilen aýallar göbek enäniň, ýagny akuşerkanyň belläp beren dermanlaryny we beýleki serur serişdeleri özleriniň ýany bilen getirmeli edilýarlar. Munuň hem üstesine akuşerkalar haýsy-da bolsa bir anomal, ýagny çaga dogulýan wagty adatdakysyndan üýtgeşik emele gelen ýagdaýda, çagany tebigy ýol bilen alyp bilmeyärler we köp halatlarda enesiniň garnyny (kesarewo seçeniýe) kesmek ýoly bilen dünýä inderýärler. Bu giňden ulanylýan praktika bolansoň, çaga dogurýan aýallar özlerini kesdirtmejek bolup, hassahanadaky medisina isgärlerine pul bermeli bolýarlar. Adatça akuşerkalar, aýal çaga dogurmaga düşende, onuň bilen gysga konsultasiýa geçirip, çagany kesip almak kararyna gelýärler. Aýallaryň we lukmanlaryň bütin dünýäde, hat-da has çylşyrymly halatlarda-da, çagany tebigy usul bilen dogulsynýan gazanmaga çalyşýandyklaryna we bu maksatlar üçin häzirkäki zaman usullaryň we derman serişdeleriň bardygyna garamazdan, Türkmenistanyň ähli çaga dogrulýan öýlerinde ulanylýan iş tejribeler bir meňzeşliginde bolup, olar giňden ýaýraýar.

Mydama basyş astynda bolan Türkmenistanyň medisina ulgamynyň isgärleri, eneleriň ölümi bilen bagly bolan wakaly gizlemäge ýa-da olaryň sanyny kemeldip maglumat bermäge mejbur edilen. Egerde olar eneleriň ölümi barada habar ýetirseler, onda köp halatlarda özlerini tutulmak-basylmak töwekgelligine sezewar edýärler. Şu sebäpdenem kesilen, ýagny kesarewo seçeniýe edilen aýallaryň ýurt boýunça görkezilýän sanlary-da hakykata laýyk gelmeýär. Hassahanalarda käte zerurlygy bolmadyk kesip almalary geçirip, çagany dünýä inderýärler. Hassahanada aradan çykmagy mümkin bolan zenanlar, ene ölümi baradaky statistikany bulaşdyryp, oňa ýaramaz täsir ýetirip biljek halatlarynda, dessine, wagtyndan öň öýlerine ugradylýan ýagdaýlary hem seýrek däl. Eger çaga dogran ýa-da göwreli aýal keselhanada aradan çyksa, onda medisina isgärleri ölümiň başga bir sebäpleriň netijesinde bolandygyny bahanalap, medisina ýazgylary üýtgedýärler, enäniň saglygyna degişli bolan görkezijileri bilen dürli manipulýasiýa, hokgalary geçirýärler.

“Çaga dogurmaly wagt ýetende, men ejem bilen bile özümize tanyş bolan akuşerkanyň gözlegine çykdyk. Şeýle akuşerkany doslarymyzyň kömegi bilen bize tapmak başartdy. Onuň bilen tanyşanymyzda, ol çaga doguranda gerek boljak zatlaryň uzyn sanawyny elime tutdurdy. Biz ol spisokdaky zatlaryň, dermalardan başlap tä ýekesapar ulanylýan çaga arlyklaryna (podguznikler) çenli hemmesini ýygnadyk, üstesine-de onuň soran 300 amerikan dollaryny goşmaça berdik. Haçanda çaga dünýä tarapa hereket edip, meni tutup-towlap başlanda, ýagdaýyň garaşlanyndan çylşyrymlydygy anyklandy. Şonda akuşerka meni kesmekçi, kesarewo etmekçi boldy, emma men muňa razy bolmadym. Biziň aramyzda jedel turdy, ahyrynda-da akuşerka meniň bilen ylalaşdy, ýöne meniň yene-de pul bermelidigimi şert edip goýdy. Mundan soňra ol çagany tebigy ýollar bilen dogurmaga maňa kömek berdi, şol günüň özünde-de meniň ejem aýdylan puly getirip akuşerkaň eline berdi”. [Ady aýdylmaýar], aýal, 23 ýaş.

Eger çaga dogulandan soň onuň bilen bir wagtda ýanyndaky eşen (plasenta) öz tebigy ýoly bilen çykmadyk halatynda, onda ertesi günü aýalyň çaga ýatgydyndaky eşeni we onuň galyndylaryny gyrçap almak praktikasy Türkmenistanda giňden ulanylýar. Beýle, köplenç

gerekmejek, juda oňaýsyz we saglyk üçin biçak uly howpy özünde saklaýan iş tejribe sowet döwürlerde-de giňden ulanylýardy. Bu we beýleki mysallar ýurtdaky medisina, hususanda aýallaryň saglygyna aýgytly ähmiýeti bolan akuşerçilik we ginekologiýa hyzmatlarynyň nähili derejededigini aýdyňlyk bilen doly suratlandyrýar.

Oba ýerlerinde ýagdaý bolsa mundanam erbet. Sowet döwürlerinde-de eneleriň we çagalaryň ölüm derejesiniň ýokary bolandygyny nazarda tutsaň, onda bu görkezijileriň häzirki döwürde-de has ýokarydygyny çaklamaga esas bar, çünki häzirki wagtda bu ugurda ykdysady taraplar merkezi poly oýnaýar. Köp aýallar çaga dogurmak ýa-da çagalara terbiýe bermek ýaly meselelerde garry ejeleriniň we mamalarynyň usullaryny ulanmaga ýygyn edýärler. Emma beýle problemanyň bardygy hiç ýerde-de aýdylmaýar, bu meselä degişli, ýnamly kabul edip bolaýjak, resmi statistiki maglumat hem ýok. BMG-nyň aýallaryň diskriminlemesiniň ähli görnüşlerini ýok etmek baradaky Komitetine Türkmenistan döwletiniň hödürlän hasabatynda, aýallaryň göwreli döwürlerindäki çylşyrymly ýagdaýlaryň 11%, çaga dogurmaklykda bolýan çylşyrymly ýagdaýlaryň bolsa 10% kemelendigi barada aýdylýar. Emma deslapky ýagdaýlar baradaky takyk we ynama mynasyp maglumatyň ýok bolan şertlerinde, bu getirilen göterimleri we sanlary haýsy-da bolsa öňegidişligi synlamaga ýeterliksiz bolýar. Bulardan başga-da, inçekesel, adamyň imuny kem wirusy (WIÇ) ýa SPID ýaly keselleriň ýaýramagy baradaky ynamdar resmi statistiki maglumatlaryň ýoklygy, saglygy goramak boýunça haýsy-da bolsa saldamly çäreleri we kompaniýalary geçirmekde, saglyk ulgamyndaky hakyky ýagdaýy görkezmekde uly böwet bolup durýar.

Inçekesel boýunça statistika dymylýar, çap edilmeýar. Sowet Soýuzy döwürlerinde-de, ýagny bu ýowuz dert bilen maksada okgunly göreş we önüni almak ýaly çäreleriň alynyp barylan döwürlerde-de, inçekeselden jebir çekýänleriň sany ýokarydy. Türkmenistan garaşsyzlygyna eýe bolaly bäri, bu kesel bilen kesellänleriň sanyny kemeltmäge gönükdirilen haýsy-da bolsa netijeli döwlet maksatnamasy işlenip düzülmedi, kabul hem edilmedi. Gaýtyp, türkmen hökümeti bu problemanyň çözgüdünüň üstünde iş alyp baran halkara guramalaryň-da iş şertlerini çylşyrymlaşdyrdy. 2009-njy ýylda “Serhetsiz lukmanlar” atly halkara gurama, ýurduň saglygy saklaýyş ulgamyna degişli bolan statistiki sanlary manipulirlmek baradaky döwlet syýasatynyň bir bölegi bolmaklygy islemedi we ýurdy terk etmek kararyna geldi²⁸. Global Fond atly gurama BMG-nyň Ösüş Maksatnamasy, PROON-nyň araçylygynda, türkmen hökümeti bilen hyzmatdaşlyk alyp barýar we öz saýtynda käbir maglumatlary berýär. Emma ondaky berilýan maglumatlar we sanlar, beýleki döwletlerdäkisi ýaly, giň we jikme-jik bolmadyk, olar ýagdaýy dolulygyna suratlandyrmaga ýardam etmeýär²⁹.

28 “Serhetsiz lukmanlar” guramasynyň 2010-njy ýylyň 12 aprelinde “Türkmenistan: saglygy saklaýyş ulgamynyň aýdyňsyzlygy” atly çap eden hasabaty <http://www.doctorswithoutborders.org/publications/reports/2010/MSF-Turkmenistan-Opaque-HealthSystem.pdf>

29 Global Fondy Türkmenistanda: <http://portfolio.theglobalfund.org/en/Country/Index/TKM>

Sosial kesellerden bolan inçekeseliň ýaýramaklygy durmuş derejesiniň pesdigini aňladýär. Soňky 20 ýylyň dowamynda ýurtda, bagtyýarlykda ýaşayan ilatyň az böleginiň ýaşayş-durmuş standartynyň göze ilerli gowulanandygyna garamazdan, umuman alanyňda, durmuşyň standarty ilat köpçüligi üçin ep-esli erbetleşdi. Yurtdaky işsizlik garyplykda ýaşayan, gündeki iýmit rasiony çay we milli nandan ybarat bolan adamlaryň sanyny köpelttdi. Şu hasabat üçin geçirilen barlag işleriň dowamynda käbir eneler özläriniň 18 ýaşyna ýeten ogullarynyň fiziki taýdan ösüşde yza galandygy üçin, harby gulluga alynmaýandygyny aýtdylar. Olaryň sözlerine görä, ol çagalar adamyň kadaly ösmegi üçin zerur bolan kaloriýasyz, witaminsiz, doly bahaly iýmitsiz ösüp ýetişipdirler. Şeýle durmuş şertleri bolansoň, inçekesel diýip diagnoz kesgitlenen adamlaryň sanynyň hem ganyrat köpeligini çaklamak mümkinçiligi döreýär. Emma bu barada resmi taýdan tassyklanan maglumat ýok, bar bolan resmi statistika ýa halkara guramalaryň beren maglumatlary hakykaty doly görkezenek we bu kesele garşy durmaklygyň ýollaryny kesgitlemeýär.

Şeýle hem jynsy gatnaşyk ýoly bilen VIÇ-infeksiýasynyň geçmegi bilen bagly wakalaram ýok, emma bu meseledäki hakyky ýagdaý hökümet tarapyndan hödürlenen ideal suratlandyrmadan has uzakdadygyny duýmak bolýar. VIÇ-iň ýaýramagy jelepçilik problemanyň ösmegi bilen bagly, häzir bolsa ýurtda bu problemanyň azalýandygyny görkezýän alamatlar göze ilenok. VIÇ-infeksiýasy bilen bagly wakalaryň sanlary, ilatyň erkek böleginiň arasynda pugta ornaşan neşekeşlik tendensiýasynyň ösüşi ýaly, aýallaryň arasynda-da neşe serişdelerini ulanýanlaryň sany bilen deň derejede artýär.

Owganystan bilen Orsyýetiň hem-de Ýewropanyň arasyndaky neşe trafiginin ugrunda ýerleşen Türkmenistan, neşe serişdeleriň ýokary derejedäki elýeterliginiň pidasy bolup galýar. Bu bolsa jemgyýete öz täsirini ýetirýär. Haçanda 2011-nji ýylyň ýazynda nikotinli çilimlere gadaganlyk girizilende, köp sanly ýaş çilimkeşler çilime arzan bolan beňi gaplap, ony çekip başladylar. Türkmen häkimiýetleri neşe problemany, neşäni resmi ýazgarmak, neşe bilen bagly jenaýat edenlere berk jeza ulanmaklygy höweslendirmek ýaly çäreler bilen çözmekçi boldular. Munuň netijesinde köp neşekeşler araga geçdiler, olar şeýlelik bilen lisenziýalaryň ýa has ýokary salgytlaryň kömegi bilen döwletiň has berk regulirläp, ýagny düzgünleşdirip biläjek sferasyna geçirildiler. Emma neşekeşleri reabilitirmek (ýañadan önki kaddyna getirmek) boýunça alyp barylan işi netijelikden entek has daşda durýar. Neşekeşleriň hossarlarynyň sözlerine görä, neşebentleriň mertebesi kemsidilýär, olara ýardam berjek medisina enjamlaryň bolsa waragy çykan. Bu zatlaryň netijesinde neşekeşler öz maşgalasynyň pul serişdesiniň hasabyna özlärini bejertmeli bolýarlar, bu bolsa seýrek ýagdaýlarda şowlulyga getirip bilýär.

“Men narkologiki hassahanada özüme bellenilen wagty dolulygyna geçirdim, emma men ol ýerde niç bir bejergi almadym we şol sebäpdenem ol, türmäni ýadyňa salýan, ýerde bolan döwürümde derdimden saplanyp bilmedim. Olar bizi gezelenç etmek üçin daşaryk hem çykarmany sakladylar, prostyň ýaly zatlaram bermediler, otagdaky howanyň temperaturasy daşarynyň sowugy ýa-da ýssysy ýaly deň derejede

boldy, iýmitimiz, esasanam, “balanda”ady bilen türmede oturanlaryň arasynda tanalýan, şyryk çorbadan ybarat boldy, içimlik suwumyz bilenem problemalar boldy. Zyznda hossarlary bolmadyklar ol ýerde has kyn günlere düşýärler. Men ol ýerde neşebent aýallaryň ölenlerini hem görüpdim, ol aýallar zyzndan hossarlary sorap gelmediklerdendi”. [Ady tutulmýar] aýal, 29 ýaş.

Şuňa meňzeş şaýatnamalar Daşoguz şäherindäki ýerleşen, Türkmenistanda ýeke-täk bolan psihiki, ýagny ruhy keseller bilen kesellän adamlara niýetlenen hassahanany suratlandyran beýleki hasabatlar-da-da duş gelinýar. Ol ýerde saklanýan nähoşlaryň hossarlarynyň aýtmaklaryna görä, bu ruhy hassahanadaky şertlere çydar ýaly däl, haýsy-da bolsa bir oňaýlyk hakynda gürrüň hem etmek bolanok, häsaglara işgärleriň biparh garaýşyny aýdyp diýer ýaly däl. Ol ýerde bejergi işleri geçilmýar. Hossarlary bolmadyk ýa-da hossarlary zyzndan barmaýan aýallaryň gaty şubheli ýagdaýda ýgy-ýgydan öýändikleri barada-da maglumatlar bar.

Bir ýaş zenany äre berdiler, emma iki ýyl geçirip ol aýal özüniň ruhy problemlary bilen atasy öýüne dolanyp geldi. Oňa her hili sesler eşidilip ugrapdyr, bu sesler ony dürli ýerlerde, şifonyerlerde bukunmaga mejbur edipdir. Lukman ol zenana seredeninden soňra, ona şizofreniýa diýip diagnoz çykarypdyr we hassahana ýerleşmekligi teklip edipdir. Enesi gyzyny bejergi üçin ruhy hassahasyna ýerleşdiripdir, 12 ýylyň dowamynda zyzgiderli ondan habar alyp durupsyr. Soň ene aradan çykypdyr, iki aýdan soňra bolsa onuň ruhy hassahanadaky gyzy hem ýogalypdyr. Resmi açyk informasiýaň ýoklygy bu hasabatda getirilen iki ölüm wakasynyň arasyndaky bar bolan arabaglaşygy subut etmäne mümkinçilik bermeýär, emma muňa garamazdan şeýle ýagdaýyň ýeke-täk daldigini bellemek zerur. Häzirki enjamlaryň, resurslaryň, dermanlaryň ýetmezçiligi duýulýan döwründe hassahanalaryň administrasiýasynyň mümkin bolan halatlarynda we ýerlerinde wagty we resurslary tygşytlamaýandyklaryny, gynansak-da, geň zat ýaly bolup görüner.

Gynansak-da, şeýle ýagdaýlarda sosial taýdan has goragsyz bolan aýallara aýratyň goragy üpjün etmäge gönükdirilen döwlet programmalary, maksatnamalary ýok. Aýallaryň arasynda ýaýran neşekeşligiň we jelepçiligiň ykdysady köklerini aradan aýyrmak üçin maksada okgunly çäreler hem geçirilmýar. Neşekeşlikden jebir çekýän we jelepçilik bilen meşgul bolan aýallary jemgyýete ýañadan rehabilitasiýa we reintegrasiýa etmek, başgaça aýdanynda, olary jemgyýetiň häzirki şertlerine üygynlaşdyrmak baradaky maksatnamalar hem ýok. Statistika maglumatlary bilen goldanýan resmi nukdaýnazar boýunça, ýurtda VIÇ-infeksiýasy ya SPID keseli bilen kesellänleruň sany bary-ýogy diňe birnäçe waka bilen çäklendirilensoň, bu derde uçranlara iş ýüzünde hiç kömekler we goldawlar berilmýär. Lukmanlara beýle “ýaramaz” diagnozlary goýmaklyk gadagan edilen. Olara bu keselleriňkä meňzeş alamatlaryň beýleki, hökümeti az derejede stigmatizleşdirýän (utançly, oňaýsyz halda görkezip biljek) kessellerde-de bardygy aýdylýar.

Sanitariýa-arasaçylyk kadalaryňyn binýatlaryny ret etmek praktikasy, medisina derejesi bilen bir hatarda häkimiýetleriň wajyp ugurlaryny kesgitleýşini hem suratlandyrýar. Meselem, geçen ýyl alty aýyň dowamynda Aşgabadýn tutuş mirkoraýonlaryny tagta biti basyp aldy. Adamlar jebir çekdi. Tagta bitiň näme sebäpden döränligi-da, hadysanyň esasy dörän çeşmesi-de näbelliliginde galdy. Bu çeşmäniň nähilidigine garamazdan, türkmen serhedindäki pugtadan gelen berk barlaglary nazara alanyňda, döwletiň sanitariýa gullugynyň arssaçylyk talaplara laýyk gelmedik harytlary getirmäge ýol berendigi hem belli bir derejede gyzyklanma döredýär. Belki, korrupsiýanyň we bular ýaly ýakymсыz zatlaryň ýüze çykarmazlyk baradaky hökümetiň islegleri sanitariýa kadalaryndan we halkyň bähbitlerinden yokara cykanlygy sebäpli bolandyr. Şeýle giň gerime eýe bolan halatlarda-da öýlerde we jaýlarda sanitariýa ugry boýunça edilmeli profilaktiki işler diňe ýasayjylaryň haýyşy we olaryň tölegleri esasynda geçirildi. Tagta bitini yzygidergi we netijeli ýok etmegine gönükdirilen dermanlandyryş-bejeriş kampaniýasyny geçirmegiň deregine, häkimiýetler tölegler üçin pullary bolmadyk adamlary tagta bitleri bilen ýaşamaklaryny mejburladylar. Munuň netijesinde degişli awylar bilen çala zäherlenen gansorujylar ähli jaýlara ýaýrady.

IX. Maşgala durmuşy we nika

Maşgala instituty Türkmenistan üçin uly ähmiyetli. Köp aýallar her edip hesip edip, özlerriniň durmuşa çykanlyk durumyny saklama çalyşýarlar. Ärlerinden ykdysady we maddy taýdan garaşly bolan aýallar, ärleri tarapyndan zorluga sezewar bolan halatlarynda-da, olary galdyryp gitmeýandikleri dünýäde giňden ýaýran ýagdaýdygy belli. Türkmenistanda bolsa, hat-da maşgalanyň baş eklenjisine öwrülen aýallaryň hem öz ärlerrini taşlap, olardan aýrylyşyp gitmeýärler. Çünki olaryň hemmesi jemgyýetiň ärsiz zenany bir yeňilkeleli, hemmä elýeterli diýip, kabul edýändiginden habarly. Başy boş aýallara bolan beýle garaýyş, olaryň çagalaryna-da ýetýär, çünki ärsiz çagaly aýallar tas künti, jelep derejede hasaplanýarlar. Munuň netijesinde köp aýallar bary bilen, ýagny ärlerriniň gýlyk-häsiýetlerine, endiklerine, olardan özlerriniň garaşly ýa-da garaşsyz bolmaklaryna garamazdan, ärleri bilen oňuşmaga mejburlanýarlar.

Ärinden aýrylan aýaly künti-jelep bilen assosirmek (deňemek), erkekleriň arasynda boluşy ýaly, aýallaryň öz aralarynda hem bolýar. Şonuň üçin daşary ýurtlara iş gözläp gidýän aýallaryň aglabasy ärlerrinden aýrylyşan, dul galan ýa-da maýyp-müjripleriň ýanyoldaşy bolmaklary tötänden däl. Bu topara degişli bolan aýallara, ähli mümkin bolan ýollar we usullar bilen, şol sanda jenaýatçylygyň üsti bilen hem, pul gazanmaktan başga çykalga galmaýar. Ol aýallaryň çagalary garry eneleriniň we beýleki hossaralarynyň gözegçiliginde bolsalaram, hakykatda ol neresseler ykbalyň eline tabşyrylýarlar, çünki olaryň ejelerini jemgyýet adaty zenan hökmünde kabul etmeýär, olary näletleýär. Ol çagalar diňe gözegçiligiň astynda bolup, durnukly maşgala terbiýesini we hakyky ene mährini, aladasyny almaýarlar.

Äri bilen aýrylyşan halatlarynda-da köp aýallar ondan bölek ýaşamaga ýa-da başga bir yere gitmäge fiziki taýdanam bilmeýär, bu sebäpden aýallar öňki ärleri bilen bir öýi paýlaşyp ýaşamaklygyny dowam etdirmeli bolýarlar. Kanun boýunça, äri heleýi bilen aýrylyşansoň hem, hat-da aýalyň äri tarapyndan zorluga sezewar edilendigi anyklanan halatlarynda-da, onuň bilen bir kwartirada-öýde ýaşamaga hukukly. Är aýal aýrylyşanyndan soň, kazyyetiň karary bilen olaryň öýi ikisiniň arasynda bölünende-de, bu çözüti aýalyň goraglygy bilen bagly meseläni çözmeyär. Eger öý ikisiniň arasynda bölünen hem bolsa-da, ol öýde olaryň ikisiniňem peýdalanmaga deň hukugy bolan, kopidor, suwa düşülýän otag, hajathana, aşhana ýaly yerler belleniýär. Netijede aýrylyşmak problemany çözmäni, gaýtýp ony has hem çylşyrymlaşdyrýär, çünki bir yerde ýaşamaga mejbur bolan öňki är-heleý günde çynlakaý problemalar bilen ýüzbe-ýüz bolmaly bolýarlar.

Aýrylyşan är-aýalyň bir yerde mejbury oňuşmaklary Türkmenistandaky gymyldamaýan emlägiň özboluşly aýratynlygydyr. Bile ýaşalan öýi satmanyň deregine, öňki är-heleý bolup ýaşanlar, haýsy-da bolsa bir alýs-çalyş etmäge razy adamlary agtaryp, olar bilen jaýlaryny almasmaly bolýarlar. Emma ýagdaýy çylşyrymlaşdyrýan tarapy-da bar. Olar

áýratynlykda ýaşap, indi bolsa bir ýaşayyş meýdanda bile yaşamagy isleýan adamlary agtaryp tapmaly bolýarlar. Bu köp halatlarda amala aşyrylmasy örän seýrek gelýän ýagdaýdyr. Şeýle seýrek duş gelen ýagdaýlarda-da kanun iş ýüzünde aýalyň bähbitlerini zalym erkekden ýa-da öňki ärinden ygtybarly gorap bilmeyär.

Maşgala döretmek isleýan erkek adamlaryň tygşytly bolmaklaryna ýurtdaky çylşyrymly ýkdysady ýagdaý hem esasy poly oýnaýar. Onuň täsiriniň netijesinde erkeklere mätäç bolan aýallaryň arasynda belli bir derejede konkurensiýa, ýagny bäsleşik döreýär. Aňyrsynda baýlygy, maly-mülki bolmadyk, özleri-de maddy taýdan peýdasyz hasaplanýan garyp maşgaladan bolan durmuşa çykmadyk gyzlar ya zenanlar, özlerine hemişelik partner gözlemek hakynda gürrüň gozgalanda, belli bir problemalar bilen ýüzbe-ýüz bolýarlar. Maddy taýdan gurply ýasaýan erkek adam, goňsy Täjigistan döwletindäki ýaly, bir wagtyň özünde birnäçe aýal bilen bile ýaşaşyp ýöreni durmuşda ýgydan duş gelýän ýagdaý³⁰. Ol erkek adam bir aýal bilen-a döwlet edarasynda ýazgydan geçip ýaşaýsa, beýleki bir aýal bilen, ýagny özüniň oýnasy ýa-da ikinji heleyiň ornunda bolmaga razylaşan zenan bilen bolsa nikalaşyp ýaşaşýär. Beýle wakalar hiç kimedede gizlin syr däl, şonuň üçin bu işlere gatnaşgy bolan aýallaryň hemmesi ýagdaýy doly derejede düşunip, ony şeýleliginde kabul edýärler. Köp aýallar özleriniň beýle gatnaşyk edýändiklerini ýaşyryp hem oturanoklar. Şeýlelikde, poligamiýa, ýagny köp aýllylyk, ýurtda kanun esasynda gadagan edilen hem bolsa, giňden ýaýran hadysalygyna galýar.

30 Seret. <http://iwpr.net/report-news/multiple-marriage-socially-acceptable-tajikistan>

Jemgyýet köpaýallylygy kän bir ýazgaryp hem duranok. Şu hasabat üçin biz bilen sorag-jogap alyşan ýurt içindäki ekspertleriň aýtmaklaryna görä, coňky ýyllarda kimdir biriniň iki ya-da köp heleýli bolany üçin, onuň jenaýat jogapkärçiligine cekileni barada habar eşidilmändir. Dogry, ýurtda köpheleýligi gadagan edýän kanunçylyk bar, emma ol kanun iş ýüzünde ulanylmaýar. Bu kanunyň ulanman galmaklygy bolsa öz gezeginde aýallaryň maşgalada we jemgyýetde ikinji, ärleriniň tabynlygyndaky derejededigini aýdyňlyk bilen görkezýär. Giňden ýaýran garyplyk we özlerine “hakyky erkekleri” gözleýän aýallaryň arasyndaky konkurensiýa göz önünde tutulanda, bu zatlara geň-taň galmalam däl. Poligamiýa, ýagny köpaýallylyk bilen göreşip bolýar, ýöne munuň üçin ýurtda ykdysady ýagdaýy gowulandyrmaly, halkyň ýaşayyş durmuş derejesini üzül-kesil ýokarlandyrmaly, aýal-gyzlara öz hukuklaryny doly berjaý etmäge real mümkinçilikleri berip, hakyky gender deňligini gazanmaly. Diňe şeýle edilen-de köpaýallylygyň ýaýramagyna ýardam berýän obýektiw şertleriň aradan aýrylmagy ähtimal.

Köp türkmen zenanlary we gyzlary, hat-da musulman dininden bolmadyk, emma ygtybarly maddy mümkinçilikleri we maşgala döretmäge islegi bolan daşary ýurtlylara durmuşa çykmagyň mümkinçiliklerini gözleýär we olar bilen durmuş gurmaga taýýardyklaryny bildirýärler. Emma muňa garamazdan, hökümet hem, dürli ýuridiki kynçylyklary we päsgelçilikleri döredip, bu meselä hem içgin goşulýar. Türkmenistanyň raýaty bolan zenan bilen nikasyny resmileşdirjek bolýan daşary ýurduň raýaty, ilki nobatda özüniň Türkmenistanyň territoriýasynda bir ýyldan gowrak wagtdan bäri ýasaýandygyny we kanuny esasynda hususy emläginiň bardygyny subut etmeli. Şol bir wagtda-da daşary ýurduň raýaty gymyldamaýan emlägi özüne satyn alyp bilmeýär, çünki ýurduň döwlet kepillendiriş, ýagny notarial edaralaryna, taraplaryň haýsy-da bolsa biri daşary ýurtly bolan halatynda ýaşayyş jay ýa başga emlägiň satyn almak ýa satmak baradaky gelişikleri resmi bolmadyk buýruk bilen resmileşdirmek gadagan edilen. Şeýle şertlerde aýallar dasary ýurtlylar bilen öz nikasyny serhetden aňyrda resmileşdirmäge mejbur edilýärler, ýöne beýle ýol bilen baglaşylan nikalary Türkmenistanyň hökümeti ykrar etmeýär. Türkmenistanda öz nikaňy legallaşdyrjak bolsaň, onda ýokarda getirilen ähli talaplary berjaý etmeli we olara laýyk gelmeli, bu bolsa iş ýüzünde mümkin bolmajak zatdyr.

Türkmenistanyň goňşy Özbegistan bilen serhetýaka regionlarynda (Lebap we Daşoguz welaýatlary) türkmen raýatyndan bolan zenanlaryň daşary ýurtlylar bilen baglaşýan nikalarynyň yagdaýy häzir täze bir görnüşe eýe boldy. Bize Turkmenistandan Özbegistana deportasiýa edilen erkeklerden we aýallardan, ärlerden we olaryň heleýlerinden käbir maglumatlar gelip gowuşdy. Olaryň deportasiýa edilmeginiň esasy sebäbi olaryň nikasynyň Türkmenistanda legallaşdyrylmadygy bolupdyr. Häkimiýetleriň pikiriçe, bu adamlar Türkmenistanyň çäginde bikanun ýaşapdyrlar. Döwletiň iş praktikasynda bu işlere, ýagny adamlaryň şahsy durmuşyna gönüden göni aralaşmagynyň netijesinde, köp maşgalalar dargaýar.

X. Syýasata gatnaşygy

Resmi maglumatlara laýyklykda, 2012-nji ýylyň fewralynda geçirilen şaýlawlarda ses bermäge hukugy bolan raýatlaryň 97% Türkmenistanyň prezidentine ses berendigi aýdylýar. 2012-nji ýylyň awgust aýyna çenli Türkmenistanda ýeke syýasy partiýa bolupdy, soňra prezident tarapyndan döredilen senagatçylaryň we telekeçileriň Partiýasy döredildi. Esasy oppozision syýasatçylar ýa daşary ýurtlarda ýerleşýär, ya-da tussaglykda saklanýär. Dargadylan raýat jemgyýetinden galanlary bolsa häkimiýetleriň we ýörite gulluklaryň hemişelik gözegçiliginde galýarlar. Giňden ulanylýan kollektiwleýin jezalandyrmak praktikasy, hereket edýän häzirkir režime bildirilýän tankydy eşidip bolmajak derejä çenli pesedýär. Şeýle ýowuz şertlerde syýasata çynlakaý gatnaşmaklyk, aýallar hakynda gürrüň etmän-de, Türkmenistanyň her bir raýaty üçin ýetip bolmasy kyn arzulygynda galýar. Formal, göz üçin edilen hem bolsa-da, hökümetiň düzümünde we ministrliklerde käbir ýokary wezipelerde birnäçe aýalyň bardygyny bellemek gerek. Olaryň arasynda öňki we häzirkir wise-premiýeri, käbir aýal ministrleri we ilçileri, milli parlamentiniň başlygyny we Mejlisiň deputatларыnyň 17% aýalldygyny görkezmek bolar.

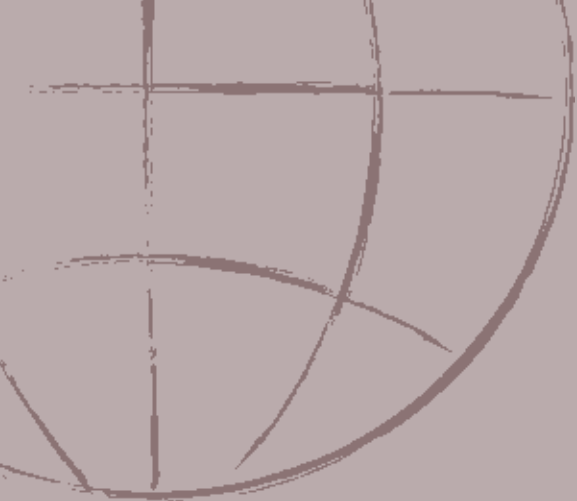
Iş praktikasynda Türkmenistanda kanunlardan tapawutlykda, başga-da birnäçe resmi bolmadyk, emma ýerine ýetirilmegi hökmany bolan buýruklaryň bardygyny aýtmaly. Mysal üçin, aýallara özleriniň döreden zenan birleşiklerine erkin gatnaşmaklyk gadagan edilen, çünki şeýle garaşsyz birleşikleriň ýekeje biri-de degişli edaralarda hasaba we bellige alynmadyk. Bar bolan buýrugy bozmaklyk we degişli guramalarda hasaba alynmadyk birleşikleri döretmeklik bolsa berk çäreleriň görülmegi göz önünde tutýar. Nämüçindir aýallaryň döretmek islän hemme guramalary we birleşmeleri diňe Türkmenistanyň Gurbansoltan eje adyndaky resmi aýallar guramasynyň yanynda döredilip, bu guramanyň bölümçesi hökmünde hereket edip bilýärler. Resmi bolmadyk buýrugy laýyklykda, aýallaryň resmi guramasynyň daşyndan haýsy-da bolsa bir strukturany (edaradyr guramany) döretmek gadagan edilen. Şu sebäpdenem, ýurtda aýallaryň hak hukuklary üçin hakyky göreşi alyp barjak, olaryň bähbitlerini aralajak resmi ýagdaýda hasaba (registrasiýa) alynan aýallaryň guramasy ýok. Ilatyň aýallar gatlagynyň aktiwleşmegine, onuň özündäki potensialy (güýçleri, serişdeleri) hemem ösüp barýan mümkinçilikleri iş ýüzünde berjaý etmäge ýardam berip biljek aýallaryň garaşsyz guramalarynyň jemgyýetde peýda bolmagyna esas doretmäge häkimiýetler isleg bildirenoklar.

Aslynda hökümet tarapyndan berilen goldawyň netijesinde döredilen, Türkmenistanyň aýallar birleşigi, aýallary görkezmek, olaryň bähbitlerini ygtybarly goramak maksady bilen döredildi. Bu gurama bellenilen maksatlara ýetmek üçin juda oňaýlydy. Emma muňa garamazdan, turuwbaşdan öňde göýülan maksatlar diňe daşky bir owadan sypat bolup, gynansakda, Ženewa konwensiýasyny berjaý etmäge ýardam bermeýär. Aýallar guramasynyň taryhynda kömege mätäç zenanlaryň kabul edilip, olary gaýgy etdirýän arza-şikayatlary diňlenen döwürleri-de bolupdy, emma beýle konsultasiýalardan soň hem

ayallara hakykat ýüzünde anyk we degerli kömekler berilmedi. Göwnümize bolmasa, Türkmenistanyň ayallar guramasynyň barlygy diňe bir fasad, ýagny binanyň mermer örtülen ýüz tarapy ýaly bir zat bolup görünýär. Bu gurama bilen häkimiýetler aýallary mynasyp görkezip we olaryň hukuklaryny goramagyň deregine, bütin dünýä “ynha, biziň ýurdumyzda aýallaryň öz guramasy bar” diýmek üçin, özlerine esas edinene meňzeýär. Bu guramada wezipä bellemek bilen bagly hemme meseleler önünden häkimiýetlere habar edilip, olardan razyçyk alynandan soň çözülýär. Guramanyň mandaty, ygtyýarlyklary we geçirjek çäreleri-de ýokardaky tertipde amala aşyrylýär. Resmi maglumatlarda grajdan jemgyýetiniň guramasy diýilip görkezilen Türkmenistanyň ayallar guramasy, hökümet tarapyndan döwlet serişdeleriniň hasabyna maliýeleşdirilýär. Bu guramanyň başlygy bolsa 2012-nji ýylyň oktýabrynda aýallaryň diskriminasiýasynyň ähli görnüşlerini ýok etmek baradaky Komitetde geçirilen halkara diňleşigine yürdüň resmi delegasiýasynyň agzasy diýilip gatnaşdyryldy.

Jemgyýetdäki dürli gatlaryndan bolan aýallaryň, durli azlyklaryň we şuna meňzeşleriň hukuklaryny ygtybarly gorap biljek ýekeje-de gurama, ýekeje-de jemgyýetçilik ýa-da döwlet edarasy Türkmenistanda ýok. Bu ýurtda ayallar, öňküsi ýaly, jemgyýetiň özünde-de, maşgalada-da diskriminasiýa sezewar edilýär, aýallaryň we erkekleriň deňligini gazanmakda haýsy-da bir perspektiwalaryň boljagynyň alamatlary hem duýulmaýär. Geçirilýän oňnyň hukuk reformalara garamazdan, bar bolan dartgynly ykdysady ýagdaý ilat köpçüligi üçin gowulyklaryň boljagyna şert döredenok. Hakykat ýüzünde Türkmenistanda erkekleriň we aýallaryň deňligi esasanam diňe bir zat-da, ýagny olaryň adylyzlygyň we eden-etdiligiň önündäki goragsyzlynda. Bu ýowuzlyklardan bolsa bu ýurtda hiç kimem ätiýaçlandyrylan däl.

NORWEGIAN HELSINKI COMMITTEE
Kirkegata 5, N-0153 Oslo
Telefon: (+47) 22 47 92 02 – Fax: (+47) 22 41 60 76
E-mail: nhc@nhc.no – www.nhc.no